

Edificis històrics de l'antiga casa d'exercicis

Resultats de la intervenció historicoarqueològica a l'antiga canonja de la Seu Vella de Lleida

Amb motiu de la futura recuperació del conjunt d'edificis medievals de la canonja localitzats a la banda nord del claustre de la Seu Vella de Lleida s'ha dut a terme una primera intervenció a la casa d'exercicis. La metodologia interdisciplinària emprada, que ha combinat la realització d'una intervenció arqueològica amb un estudi historicoartístic, ha permès elaborar una primera història de l'evolució constructiva de les edificacions medievals que formen part del conjunt monumental de la canonja, amb uns resultats substancialment molt més importants del que inicialment es preveia.

Cal tenir en compte, però, que tant la intervenció arqueològica, primera que es realitza en l'interior dels edificis, com la recerca històrica s'han fet només a nivell de sondejos, per tant estem davant d'una primera aproximació en la tasca de recerca. Això no obstant, s'ha treballat conjuntament per a contrastar tota la informació i per a intentar donar resposta als múltiples interrogants que tant en l'una com en l'altra s'anaven plantejant. En aquest treball presentem els resultats d'aquesta recerca, que ha permès, d'una banda, establir la morfologia dels edificis que configuren el conjunt de la canònica i llur evolució constructiva des del segle XII, i de l'altra, la funcionalitat dels diferents espais que ha anat canviant fins a convertir-se en casa d'exercicis mitjan del segle XX. Ens ha facilitat una informació força valuosa per a l'elaboració del projecte arquitectònic que ha de permetre la recuperació del conjunt monumental, alhora que ha suposat un important salt qualitatiu en el coneixement del patrimoni historicoartístic de la ciutat.

Mots clau: intervenció arqueològica, estudi historicoartístic, casa d'exercicis, canonja, conjunt monumental, Seu Vella, arquitectura medieval.

Introducció

El conjunt monumental de la Seu Vella de Lleida inclou, a més de l'antiga catedral, les diverses construccions medievals emmascarades sota l'homogènia aparença neoromànica de la casa d'exercicis construïda als anys cinquanta. Aquestes es troben localitzades al nord del claustre de l'antiga catedral i, igual que aquesta, estan bastides sobre la roca Mitjana del turó de la Seu Vella.

The first intervention in the re-named "Casa d'Exercicis" has been included in the recuperation process of the house of the canons which is situated at the north end of the Lleida's Old Cathedral's Cloister. In this intervention, an historical and artistic study as well as an archaeological survey have been combined. As a result, an initial research on the construction stages of the medieval buildings belonging to the Canonical site has been completed. The results achieved have been surpassed initial expectations.

However, the archaeological soundings, the first inside the "Casa d'Exercicis", coupled with the historical research, have been carried out as a preliminary exploration. Therefore, the results should be considered as a first approach. Subsequently, all the known information on the monumental site has been correlated. This work has made it possible to give appropriate answers to some pending questions as well as some new ones which resulted from the project.

In the following essay, the main conclusions of the research are presented. These results can be classified in two categories. The first involves the establishment of the morphology of the house of the canons as well as their historical evolution from the XII century. The second deals with the changes in the function of the various chambers constituting what has been known as the "Casa d'Exercicis" since the middle of the XX century. Without doubt, this study improves our knowledge of the historical and artistic heritage of Lleida. Furthermore, it will provide valuable information to help determine the restoration of the site.

Key words: Archaeological research, historical and artistic study, "Casa d'Exercicis", Lleida's Old cathedral, House of the canons, Monumental heritage, Medieval Architecture.

A l'interior de la casa d'exercicis es localitzen, a la banda sud, dues naus rectangulars amb coberta de volta de pedra. La primera, que ocupa aproximadament la meitat oriental del claustre, ha estat tradicionalment identificada com Santa Maria l'Antiga, primitiva catedral de la ciutat després de la reconquesta cristiana, i l'altra, bastida sobre una nau inferior també amb coberta de volta de pedra, associada a la Pia Almoina i la sala capitular. Adossades a aquestes dues naus i, per tant, a la banda nord, es troben els altres àmbits

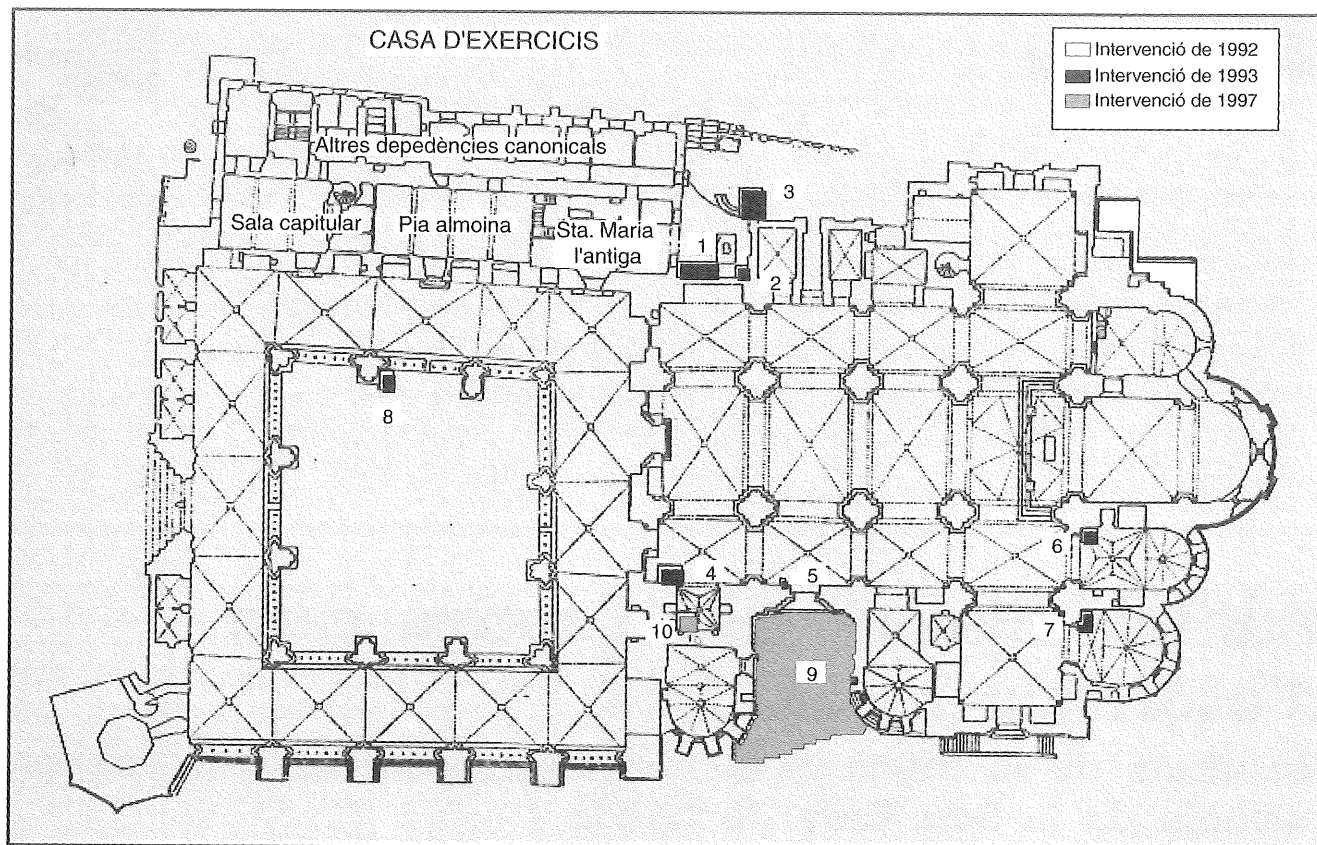

Fig. 1. Conjunt monumental de la Seu Vella. Localització de les diverses construccions medievals de la casa d'exercicis i àrees excavades en les diverses intervencions arqueològiques (a partir del plànol de FRESQUET i SOLSONA 1993, 189).

de la canonja, que s'agrupen en dos espais clarament diferenciats.

L'ocupació militar del turó a partir de la segona meitat del segle XVII va suposar per a aquests edificis, igual que per a la resta de construccions del barri de la Suda, la seva supeditació a les necessitats militars i el seu aïllament del teixit urbà, del qual n'havien constituït una part important. A mitjan del nostre segle s'inicià el procés de desmilitarització del turó i amb ell la recuperació de la Seu Vella com a monument. No passà el mateix amb les construccions de Santa Maria l'Antiga, la Pia Almoïna i la canonja, que foren cedides al bisbat de Lleida per a la construcció d'una casa d'exercicis espirituals. Aquest fet, encara que ha suposat un important retard en la incorporació d'aquestes construccions al conjunt monumental de la Seu Vella i, per tant, n'ha perllongat el seu aïllament i n'ha impossibilitat el seu estudi, ha permès que la seva recuperació es faci dins del marc del Pla Director de la Seu Vella, elaborat l'any 1993 pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (FRESQUET, SOLSONA 1993).

Les directrius d'aquest pla plantegen una intervenció integral que té en compte, juntament amb els valors artístics i arquitectònics del conjunt monumental, el seu valor històric com a element fonamental de la ciutat medieval i preveu el seu estudi, previ a les tasques de restauració i revalorització, i la necessitat de conèixer-ne el subsòl, per entendre millor l'evolució del turó i de la ciutat en èpoques anteriors a la seva construcció. D'acord amb la pròpia filosofia del document, i dins del marc de la seva redacció, es va realitzar l'any 1993 una

primera aproximació històrica al conjunt monumental (LORÉS 1993, 12-85) i el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya va efectuar vuit cales de petites dimensions repartides per diversos indrets de l'antiga catedral, del claustre i de l'exterior de la casa d'exercicis. Entre els resultats obtinguts en aquests sondejos destaquen els de la cala 4, localitzada al costat dret de la capella de Sant Joan Baptista i davant de la de Santa Margarida, on es va constatar com el mur de tancament oest de la Seu s'assenta sobre una potent fonamentació d'època islàmica (GALLART 1993, 94-125).

Fins aleshores, les úniques actuacions arqueològiques realitzades a l'interior de la Seu o en el seu entorn immediat s'havien limitat a unes petites cales a la plaça dels Apòstols l'any 1982, i a l'excavació de l'exterior de l'angle nord-est de la capçalera de la Seu, mentre es realitzava el seguiment de la construcció d'uns sanitaris, deu anys després. La primera d'aquestes intervencions, motivada per les obres d'adequació i repavimentació de la plaça, va comportar la recuperació d'elements arquitectònics i escultòrics diversos de l'antiga catedral (GALLART 1993, 90), mentre que la segona va permetre documentar les fonamentacions de la primitiva absidiola i de la posterior capella gòtica dels Gralla, destruïda per l'explosió del polvorí de la Suda l'any 1812 (GALLART *et al.* 1995).

L'any 1997 es va endegar una de les fases de restauració i revalorització del monument previstes en l'esmentat pla director. El projecte d'intervenció, que va afectar la porta dels Fillols, la capella de Jesús i la capella de Sant Joan Baptista, va suposar la represa de les intervencions arqueològiques a l'entorn de la Seu,

però, en aquest cas, fou gràcies a la col·laboració institucional entre el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya i la Secció d'Arqueologia de l'Ajuntament de Lleida, sota la direcció tècnica dels serveis municipals. Per primer cop es realitzava una intervenció arqueològica en extensió en l'entorn immediat de la Seu Vella, que va evidenciar l'ocupació de la zona des d'època romana, amb una important estratigrafia d'època andalusina i una àrea de necròpolis cristiana.

La propera actuació arquitectònica al conjunt monumental de la Seu Vella preveu la recuperació dels edificis medievals emmascarats dins la casa d'exercicis, i seguint la dinàmica de col·laboració encetada en l'actuació realitzada al portal dels Fillols, s'ha dut a terme una intervenció arqueològica a l'indret i s'ha realitzat un estudi historicoartístic molt més detallat que el realitzat en el marc d'elaboració del pla director.

Fins aleshores les dades sobre els edificis històrics de l'antiga casa d'exercicis provenien principalment de la documentació. Diversos historiadors lleidatans hi havien dedicat estudis monogràfics parcials o li havien prestat atenció en treballs d'àmbit més general. D'entre els treballs monogràfics, destaquen especialment els treballs sobre la Pia Almoina de Pere Sanahuja (SANA-HUJA 1944) primer i de Prim Bertran després (BERTRAN 1979). Són monografies, però, en les quals l'objectiu és fonamentalment abordar la història d'aquesta institució benèfica, més que no pas la de l'edifici en què va estar ubicada. I quan es fa al·lusió la de l'edifici és també a partir de la documentació.

Un segon tipus de treball és el que, basat igualment en la documentació, s'ocupa del conjunt de la Seu Vella, sigui com una mena d'història constructiva a partir dels llibres d'obra (ALONSO GARCÍA 1976) o com una relació de les capelles i altars de tot el conjunt (ABAD LARROY 1979; ALONSO GARCÍA 1979). Es tracta, en general, de treballs en forma de llistes de notícies i dades, agrupades cronològicament o per àmbits, de tot el conjunt de la catedral, entre els quals hi ha al·lusions als edificis canònics.

Un enfocament una mica diferent és el que trobem en els treballs de Josep Lladonosa, tant en el seu article sobre Santa Maria l'Antiga (LLADONOSA 1970), com en les seves dues obres més importants: la *Història de Lleida* (LLADONOSA 1972) i *Las calles y plazas de Lérida* (LLADONOSA 1976). En aquests casos, l'estudiós també utilitza fonamentalment la documentació, però va voler anar més enllà i va fer propostes d'ubicació topogràfica dels edificis i carrers esmentats en els documents. Fou un treball realment encomiable, que cal tenir en compte que va estendre a tota la ciutat històrica de Lleida i, naturalment, també va afectar l'antic barri de la Suda i les construccions catedralícies. Pel que fa al conjunt de l'antiga casa d'exercicis, algunes de les seves propostes són perfectament vàlides, però el fet que fos un treball en el qual l'autor no contrasta la ingent quantitat de notícies que li proporcionava la documentació amb les molt més reduïdes restes conservades, moltes altres de les seves propostes s'han de rebutjar.

En l'estudi històric del pla director (LORÉS 1993) es va fer un primer intent d'interpretació de les notícies documentals a partir de les estructures conservades, però amb l'inconvenient que la major part dels murs encara estaven completament emmascarats, especial-

ment en les edificacions del costat nord de la canonja. La intervenció arqueològica que s'hi ha dut a terme ha aportat una gran quantitat d'informació sobre els edificis conservats, les seves cronologies relatives i, fins i tot, els edificis desapareguts. És a partir d'aquí, i de la documentació, ja coneguda en alguns casos, en altres revisada, i en altres no coneguda, que és possible una primera aproximació a la història constructiva de tots els edificis situats a la galeria nord del claustre.

Un capítol a part el constitueix la documentació gràfica elaborada en els darrers anys i que ha estat d'una gran utilitat en la intervenció arqueològica i la interpretació de les estructures. En primer lloc la de Josep Lluís Ribes, feta per encàrrec del Patronat de la Seu Vella. Realitzà tots els alçats, plantes i diverses seccions precisament de la casa d'exercicis. Aquesta tasca, juntament amb la de Montse Macià, d'inventari dels fragments escultòrics de la Seu Vella, donà com a resultat una hipòtesi de reconstrucció de la façana occidental de la Seu Vella, i concretament de la canonja, amb el seu corresponent balcó (MACIÀ, RENÉ, RIBES 1994). És la primera vegada que s'assajaven hipòtesis de reconstrucció en aquests àmbits i a partir de les restes conservades. En el marc del Pla Director de la Seu Vella, Enric Solsona va realitzar les plantes i alçats de tot el conjunt. Pel que fa en concret a la casa d'exercicis, només va fer-ne plantes i seccions.

Metodologia

Com assenyalàvem anteriorment, la intervenció duta a terme a la casa d'exercicis està estretament vinculada amb la futura recuperació dels edificis medievals que es localitzen al seu interior. Per aquest motiu, l'objectiu principal de la recerca realitzada era obtenir les dades necessàries per poder definir morfològicament aquestes construccions i elaborar una seqüència evolutiva, definint les diverses fases constructives que actualment es troben emmascarades sota l'homogeneïtat dels acabats de la casa d'exercicis i intentar establir la seva funcionalitat, que ha anat variant al llarg dels segles.

La superfície ocupada per aquest conjunt de construccions és aproximadament de 900 m² per 12 m d'alçada a la façana oriental i quasi 18 m a ponent. Donades aquestes dimensions, i per facilitar les tasques de registre i interpretació, es van establir cinc sectors d'actuació, quatre corresponents als àmbits que es podien individualitzar abans d'iniciar la intervenció i l'altra a la zona exterior davant la porta de la nau inferior. Així doncs, el sector 1 correspon a la nau amb coberta de volta que ocupa aproximadament la meitat de la banda sud-est del claustre, el sector 2 a l'altra nau amb volta, situada a l'oest de la primera, el sector 3 a la construcció adossada a aquesta segona nau, el sector 4 a l'àmbit paral·lel al sector 1 i finalment el sector 5 a la zona exterior, zona de carrer en època medieval que avui en dia es troba sota el nivell de la plaça dels Apòstols.

Es van repicar, en primer lloc i de forma sistemàtica, petits trams a mena de sondejos a la paret de tots els murs de la casa, per intentar identificar els diferents tipus de parament i establir quins formaven part de les construccions medievals. Posteriorment es va procedir a descobrir aquells trams considerats com més

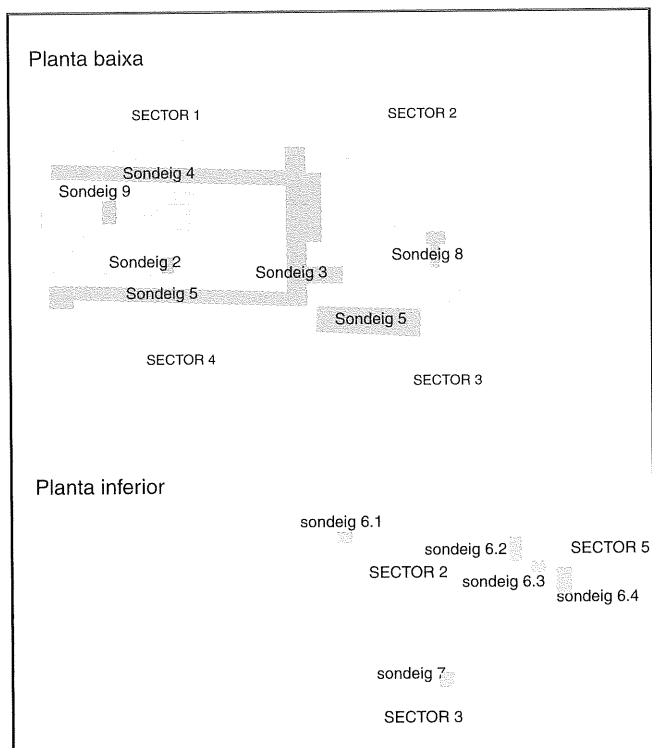

Fig. 2. Croquis de la casa d'exercicis amb les zones sondejades i sectors en què es va dividir la intervenció arqueològica.

significatius, tenint especial cura en les zones de confluència entre estructures, per poder establir la seva seqüència relativa. Cal assenyalar, però, que no es van repicar aquelles zones en què s'apreciava l'existència de pintures que poden ser medievals, i malgrat que en alguns casos han quedat qüestions sense resoldre, es va optar perquè siguin especialistes en restauració els que realitzin aquesta tasca.

Paral·lelament als treballs de repicat de les parets es van realitzar dues rases longitudinals d'aproximadament 1'50 m d'amplada, paral·leles a les façanes nord i sud, i 7 cales, de diverses mides, distribuïdes per la planta baixa i el soterrani amb la finalitat de documentar estructures anteriors a les construccions medievals i obtenir seccions del terreny natural que ajudessin a reconstruir el modificat paleorelleu del turó i a entendre millor els nivells de funcionament d'aquests edificis.

Les tasques de repicat i excavació es prolongaren durant els dos darrers mesos de l'any 1998 i com ja passà amb la intervenció realitzada a la porta dels Fillols es van fer sota la col·laboració de les dues institucions responsables del patrimoni historicoarqueològic de la ciutat: Generalitat de Catalunya i Ajuntament de Lleida. En aquest sentit la Generalitat de Catalunya va facilitar els mitjans mecànics i humans per realitzar l'excavació i un dibuixant de camp, R. Monclús, mentre que la secció d'arqueologia municipal es va fer càrrec de la direcció tècnica de la intervenció (I. Gil), va facilitar una altra dibuixant, (M. Molins), com a reforç en les tasques de documentació gràfica de camp, i la col·laboració d'un delineant, (X. Ribé), per agilitar el procés de digitalització i informatització del registre gràfic generat per la intervenció.

Pel que fa a l'estudi historicoartístic, dirigit per I. Lorés, la metodologia seguida ha estat la de comprovar les dades conegudes dels llibres d'obra de la Seu Vella referides als edificis de la canonja, de les quals se n'ha realitzat una transcripció completa, tasca que ha dut a terme N. Riudor a l'Arxiu Capítular de Lleida i a l'Arxiu Històric Municipal. La informació disponible massa sovint no és tan explícita com desitjaríem (cal recordar que els llibres d'obra són llibres de comptabilitat), i les referències a dependències no sempre les podem localitzar en la planta del conjunt de la canonja. També s'han buscat plànols i fotografies antigues que donen informació precisa de l'estat d'aquests edificis abans de les obres d'adequació per a casa d'exercicis, ja que va ser a principis dels anys cinquanta, en aquesta remodelació, més que no pas en època militar, quan es va desfigurar més el conjunt de la canonja. Comptant també amb la col·laboració dels historiadors de l'art A. Conejo i L. Buttà, en l'assessorament relatiu a les portes recuperades i a les pintures conservades.

Resultats obtinguts

Les prospeccions arqueològiques han aportat molta informació nova i han permès comprovar hipòtesis derivades de la documentació. Així mateix, s'han anat plantejant interrogants als quals ha estat possible donar-los una explicació. Però també n'han sorgit molts d'altres, deixant palès que és necessari continuar aquests treballs en altres punts de les edificacions per poder resoldre els nous problemes plantejats.

El conjunt objecte d'estudi consta de tot el seguit de construccions que es troben al nord del claustre i que van des de la segona meitat del segle XII fins a les remodelacions efectuades a partir del 1950. Per donar a conèixer els resultats obtinguts seguirem una ordenació cronològica, en funció de les fases constructives documentades arqueològicament, malgrat que això ens obligui a tractar un mateix àmbit en diferents subapartats.

A l'hora d'analitzar els resultats obtinguts en recerca arqueològica hem compaginat les dades obtingudes en dos tipus d'actuació realitzada, d'una banda les diferents seqüències estratigràfiques obtingudes en els sondejors i de l'altra la complexa estratigrafia vertical documentada a partir del repicat dels murs. Així doncs, la datació i la periodització de les fases constructives és bàsicament relativa, sustentada per les datacions obtingudes dels materials mobles recuperats en el sondejors, per les relacions establertes d'anterioritat i posterioritat de les estructures i per les característiques estilístiques d'alguns elements constructius, utilitzant també les datacions absolutes aportades per les dades històriques en aquells casos en què s'ha pogut identificar un fet constructiu amb una activitat recollida en els llibres d'obra de la Seu.

Evidentment, el major volum d'informació obtinguda correspon a les diferents construccions d'època medieval cristiana, però gràcies als sondejors hem pogut reconstruir parcialment el paleorelleu d'aquesta banda del turó i documentar fases d'ocupació anteriors a la reconquesta cristiana.

El paleorelleu

En tots els sondejos realitzats, tant en les diverses cales com en les dues rases, es van assolir els nivells naturals, compostos geològicament, com caracteritza el turó de la Seu Vella, per l'alternança de betes de

marges i de roca ja calcificada. Les seccions fetes del terreny natural mostren l'existència de tres terrasses en sentit est-oest, que presenten un pendent vers a ponent i al sud.

La paleotopografia del turó ha estat al llarg del segle modificada per l'activitat constructiva, i amb

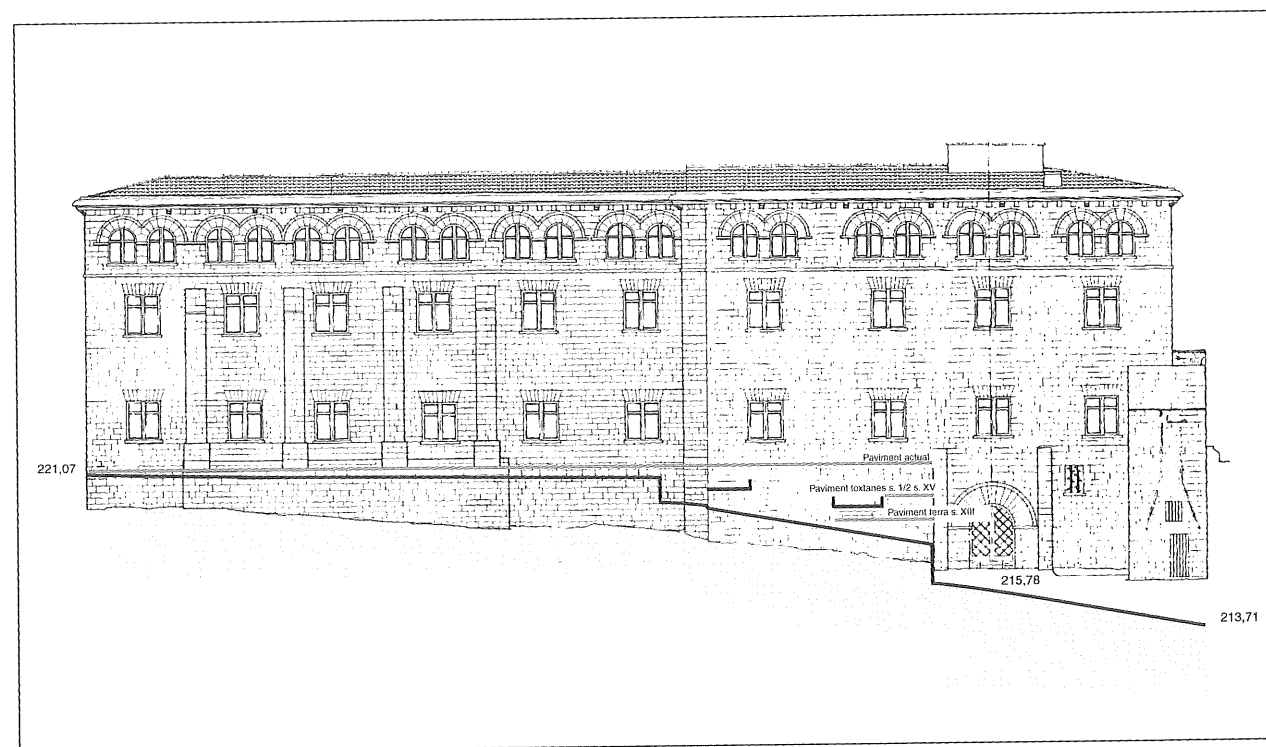
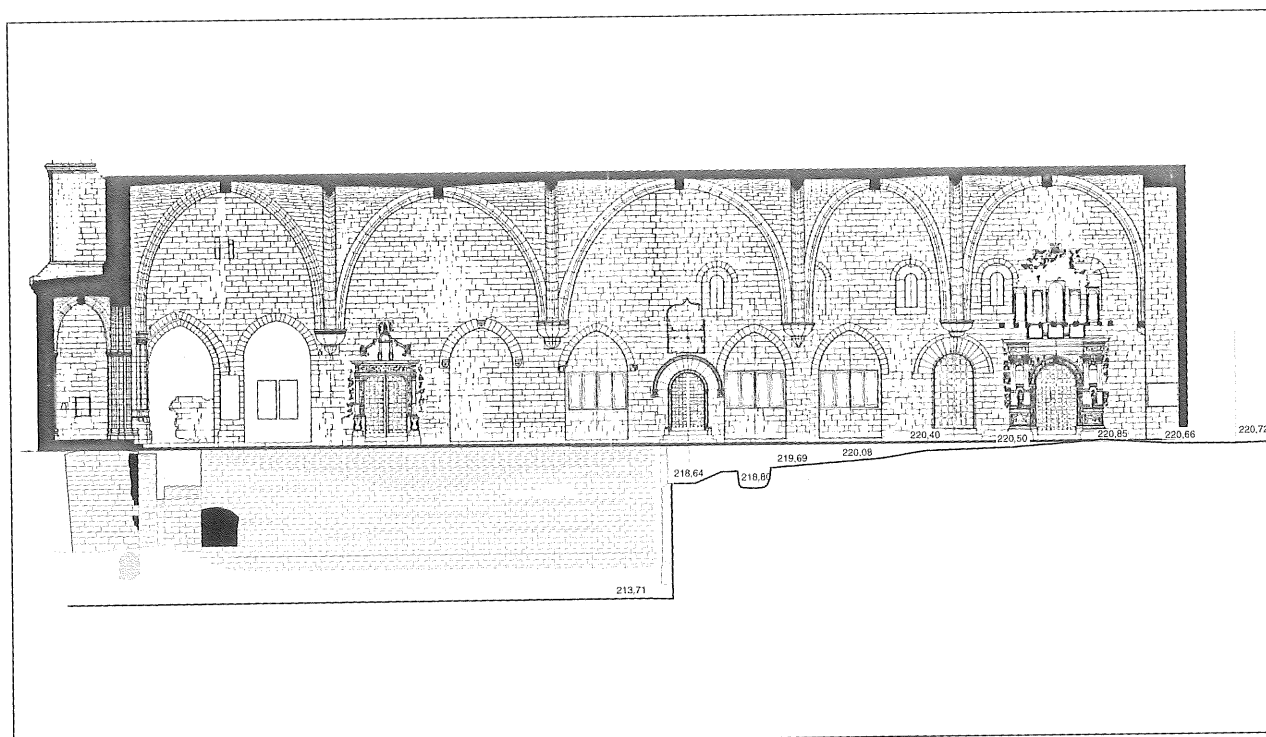

Fig. 3. Secció del terreny natural: façanes nord i sud (a partir dels alçats de la façana de J. Ribes (RIBES 1972) i secció del terreny natural i alçats nau inferior R. Monclús (R. MONCLÚS 1998).

especial incidència a partir de la segona meitat del segle XVII quan s'inicien les obres de fortificació del turó, que tanquen la plana dels voltants de la Seu mitjançant un sistema de baluards situats en cada un dels extrems de la roca Mitjana. Per aquest motiu les dades recollides en el sondejos realitzats són de gran vàlua no sols per poder entendre el funcionament de les construccions medievals de la casa d'exercicis, com veurem més endavant, sinó que contribueixen a la restitució del modificat paleorelleu del turó de la Seu Vella.

Fases d'ocupació anteriors a les construccions medievals

Època romana

En el sondeig 4, a l'alçada de l'actual menjador, cobrint la roca d'aquesta zona s'han documentat 7 estrats d'època romana, majoritàriament de composició sorrenca. Malauradament aquest conjunt d'estrats no està associat a cap estructura, però cal assenyalar que en aquesta part del sondeig l'amplada de rasa era de poc més d'un metre i, per tant, no es descarta que aquestes puguin existir sota el paviment de l'actual menjador o del claustre de la Seu.

El material ceràmic recuperat, malgrat representar una petita mostra es configura com un conjunt força homogeni, datat al llarg del segle I aC (100-30 aC) on destaca, entre la vaixel·la de taula, les produccions en vernís negre de campaniana A tardana, campaniana B i la presència d'alguna B-oïde, i entre les formes d'emmagatzematge, les àmfores itàliques del tipus Dressel 1. Les produccions locals dominants són les ibèriques pintades, gerres i *kalathos*, i les gerres d'engalba blanca. Cal destacar la pervivència d'elements residuals del segle II aC, com és el cas del morter itàlic tipus Bats 8e.

Aquest tipus de conjunt està ampliament documentat en altres intervencions de la ciutat, com a la plaça Sant Joan, a la Paeria, carrer de l'Aiguardent, carrer Bafart, etc., i del propi turó com en la intervenció realitzada a la vessant sud-est (PAYÀ *et al.* 1996, 123 i ss.), per tant, l'estratigrafia documentada a la casa d'exercicis té un caràcter bàsicament testimonial de l'ocupació romana del turó de la Seu Vella.

Època andalusina

Tallant els estrats d'època romana del sector 4, tot just al seu límit est, es va localitzar part d'una sitja reblerta amb materials d'època andalusina, i cobrint els mateixos estrats romans dues unitats estratigràfiques més, amb una cronologia molt similar, però força alterats per la presència d'alguns enterraments cristians. També a l'extrem occidental del sector 5, però en aquest cas directament sobre les marges, es va documentar una petita seqüència estratigràfica amb materials andalusins.

La migradesa dels materials recuperats no permet fer gaires precisions cronològiques i hem d'emmarcar el conjunt ceràmic recuperat dins d'un ampli període entre els segles X i XI. Amb produccions de vaixel·la de luxe decorades amb verd i manganès sota coberta melada de primera meitat del X i produccions més tardanes de segona meitat del X-inicis XI com els vidrats

amb verd i manganès. Però, dominant les produccions oxidades, sense que els percentatges establerts siguin fiables a l'hora d'afinar més les cronologies.

L'única estructura associada a aquest període és la sitja excavada a la roca, documentada parcialment, que descriu una planta circular amb les parets còncaues, que conservava quasi 90 cm de profunditat, reblerta amb un conjunt ceràmic que presenta la problemàtica abans descrita. La presència d'aquesta estructura d'emmagatzematge d'època islàmica ens indica l'existència d'una zona domèstica, similar a la documentada a l'antiga caserna de cavalleria (GIL *et al.* 1995, 17), i se suma a les dades que confirmen que la plana que posteriorment fou ocupada per la Seu Vella forma part de la ciutat andalusina, almenys des de la primera meitat del segle X.

Fases constructives dels edificis medievals

Segona meitat del segle XII

Com hem vist en l'apartat anterior, no hem documentat cap construcció associada a materials d'època islàmica que ens indueixi a pensar que la mesquita major es trobés ubicada en aquesta banda de la roca Mitjana, com afirma Lladonosa (LLADONOSA 1970, 103 i ss). Però sí que hem documentat part d'una important fonamentació d'una construcció de planta trapezoïdal, que hem datat en la segona meitat del segle XII.

Les restes documentades corresponen a la fonamentació d'una construcció composta per un mur orientat lleugerament nord-est-sud-est, d'1,40 metres d'amplada per 14,50 metres de llargada, que folra el desnivell entre la primera i la segona terrassa documentades, funcionant com a cara vista a ponent. D'aquesta façana s'ha conservat una alçada d'1,30 m que hem documentat tant al sondeig 3 com al 5, encara que podem veure un altre tram d'aquest mateix mur a la nau inferior, ja que queda incorporat al del seu mur de tancament (fig. 5). Fent cantonada i perfectament lligat amb aquest trobem un altre tram orientat aproximadament est-oest, però que no és totalment perpendicular al primer, cosa que ens està definint una planta trapezoïdal de l'edifici. A diferència del primer aquest segon tram es troba assentat sobre la primera terrassa i per tant només ha conservat una única filada molt malmesa, de tant sols 3 m de llargada, desconeixent la seva amplada ja que l'actual façana nord del sector 4 se li superposa. Hem documentat també l'altra cantonada a l'extrem sud-oest, sota el paviment de la porta, coneguda com de la Pia Almoina, que dona accés al claustre. Aquesta cantonada fou repicada en el moment de construcció de l'accés (segle XV), i per tant només es pot veure el lligam entre els dos murs a nivell de fonamentació. A més, la pròpia construcció de la porta, amb el folre amb carreus dels laterals de l'obertura d'accés, no permet veure si aquest nou tram de mur continua en alçada, incorporat dins de la façana sud que dona al claustre o es conserva únicament a nivell de fonamentació.

Tampoc no podem definir el seu límit est, ja que l'actual façana correspon a la nau amb volta que se li superposa. En aquest sentit cal assenyalar que en els sondejos realitzats en l'exterior de la façana est de la casa d'exercicis dins del marc de redacció del pla

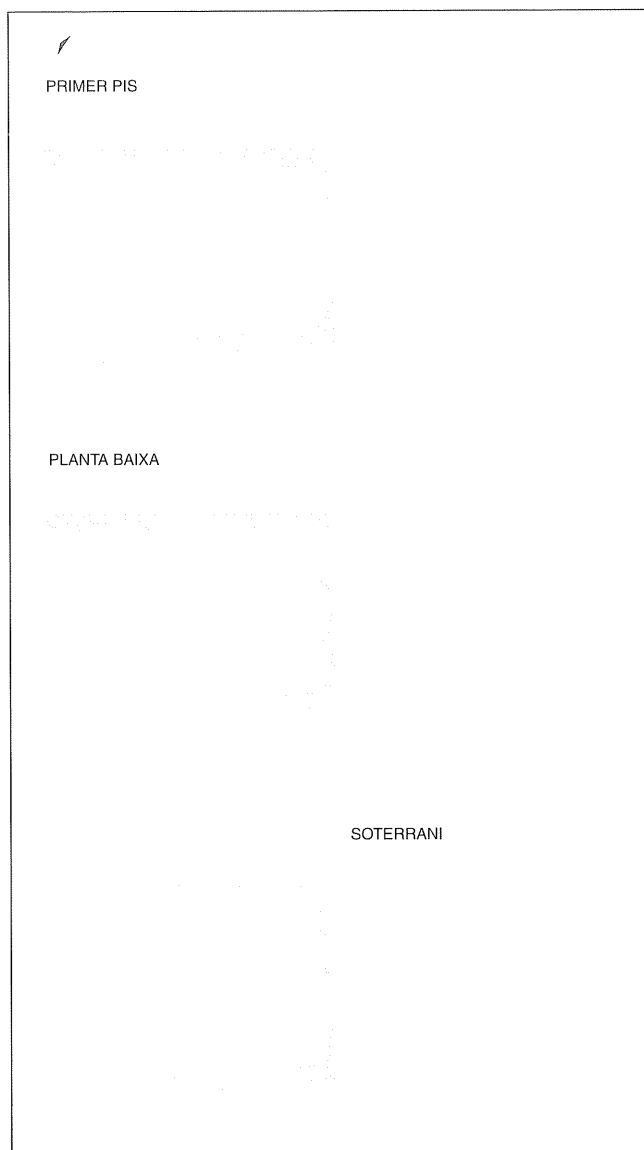

fig. 4. Fases constructives documentades a la casa d'exercicis: segona meitat del segle XII.

director l'any 1993, no es va documentar cap estructura que pugui ser relacionada amb aquesta construcció, com ara la capçalera de la nau, però cal tenir en compte la poca profunditat a la qual es troba la roca i les diverses alteracions produïdes a la zona, tant per la construcció de la capella barroca de les Beneïdes Ànimes, com per instal·lacions d'època contemporània. (GALLART 1993, 94)

Les característiques d'aquesta primera construcció, que es poden observar en el tram orientat nord-sud, responen a filades de pedres més o menys ben escairades, lligades amb una fina capa de morter que no sobrepassa en cap cas la junta. Són filades irregulars, que oscil·len entre els 20 i 35 cm d'alçada, amb blocs de pedra sorrenca que es mouen majoritàriament entre els 80 i 90 cm, encara que hi ha blocs de 40 cm i d'altres de quasi un metre d'amplada. En planta, el mur presenta dues cares exteriors amb blocs de pedra i un important farciment interior de morter de calç, grava i sorra.

D'aquest primer edifici, malgrat que podem reconstruir-ne parcialment la planta, només hem documentat els nivells de fonamentació, i per tant no podem dir-

ne res dels possibles accessos ni del tipus de coberta, però tenint-ne en compte l'amplada, sembla lògic pensar que aquest tingués una coberta plana, com passava al palau de la Suda que, segons les fonts, tenia una teulada amb encoixinat de fusta i calç que fou substituïda per coberta amb volta de pedra en temps de Jaume I (LLADONOSA 1970, 93).

La fonamentació del mur orientat nord-sud, com dèiem, funciona com a cara vista a ponent, sense que hàgim trobat rasa constructiva ja que s'adossa contra les marges, i com es documenta als sondejos 3 i 5 es troba reblert per estrats datats al llarg del segle XIII.

El major volum de material associat a aquests estrats el configuren les peces amb acabats exteriors vidrats monocroms. Al costat d'aquesta producció vidrada hi ha un segon tipus, prou significatiu, format per les ceràmiques de cuïta oxidant, en concret, gerretes i gerres amb decoració pintada amb manganès mentre que la ceràmica de cocció reductora es troba menys representada i només apareix en les formes de cuina, olles i tapadores, però en menor proporció que els tipus fets amb un procés d'oxidació, i finalment hem de destacar la presència de tres gerretes decorades amb corda seca parcial.

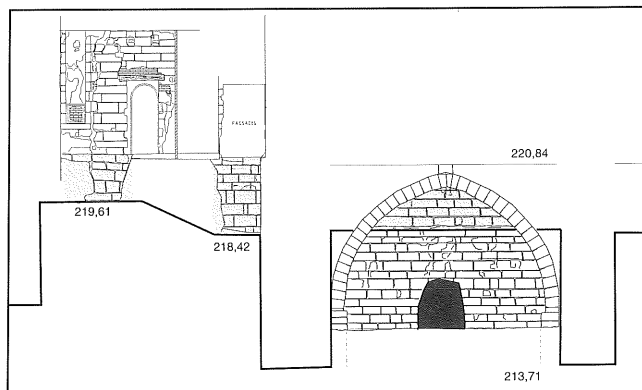

Fig. 5. Alçats on es documenta part de la fonamentació del mur de tancament oest de la nau trapezoïdal assentada sobre la primera terrassa (MONCLÚS 1998).

Tenint en compte, en primer lloc, que tant la datació dels materials dels estrats d'obliteració de l'estructura com l'anterioritat a la nau oriental amb coberta de volta de pedra, ens donen un *terminus ante quem* del segle XIII-XIV i, en segon lloc, que aquesta estructura no està associada a cap estrat d'època andalusina i que el tipus d'aparell no correspon a l'utilitzat en època àrab en altres indrets de la ciutat com el mur de tancament del cinema Catalunya o del bar Clavé (LORIENTE, PAYÀ 1994 i PAYÀ 1999) i del propi turó com és el cas de la muralla nord de la Suda (GIL *et al.* 1993) o del mur documentat en la fonamentació del tancament oest de la Seu Vella (GALLART 1993, 98), hem de situar la data de construcció d'aquest primer edifici en la segona meitat del segle XII, un cop reconquerida la ciutat pels comtes cristians l'any 1149.

A aquesta mateixa fase hem d'adscriure les dues tombes amb cista documentades al sondeig 4, similars a les de la fase I de la necròpolis documentada en la

Fig. 6. Vista de la planta de part de la fonamentació de l'angle nord-occidental de la nau trapezoïdal (segona meitat del XII).

propera zona de la porta dels Fillols. On es va poder establir que les tombes d'aquesta tipologia són clarament anteriors a la construcció de la Seu Vella i, per tant, datades en la segona meitat del segle XII (GIL 1999, 20).

Tipològicament els enterraments en cista estan fets amb lloses verticals que formen una caixa més o menys rectangular, coberts amb lloses disposades horitzontalment. En les dues tombes localitzades a la casa d'exercicis només s'han conservat part de les lloses verticals i cap dels dos individus inhumats està sencer. Malgrat això, podem observar com es troben orientats est-oest amb el cap a ponent, dipositats de decúbit supí, amb el cap mirant al sud, i cames paral·leles i estirades i braços creuats sobre el pit.

Desconeixem la funció d'aquesta primera construcció cristiana, perquè no ha estat encara possible ubicar topogràficament la informació continguda en els documents del segle XII que fa referència als diferents edificis d'aquesta àrea de la ciutat i contrastar-la amb la recerca arqueològica, qüestió especialment greu pel que fa a l'antiga mesquita major, reconvertida en catedral el mateix any de la conquesta (LLADONOSA 1970, 89). Amb tot, cal suposar que la construcció de planta trapezoïdal es tracta d'un edifici vinculat a la catedral. Sabem que pocs anys després del 1149, el 1168, el bisbe Guillem Pere promulgà l'*Ordinatio Ecclesiae Ilerdensis* en la qual es creava la Canonja i es fundava la Pia Almoina (LLADONOSA 1972, 112 i 240). Aquesta segona institució, de caràcter benèfic, s'ubicà al costat del claustre. El problema és que desconeixem on era en aquells moments el claustre i

la pròpia catedral. No sabem si el claustre ja es trobava en el lloc de l'actual o, com va suposar Lladonosa, estava en el lloc del pati del *lavacrum*, al qual s'accedia per la porta de la nau lateral nord, entre les capelles de Sant Vicenç i de Sant Eresme (LLADONOSA 1970, 96-97), o es trobava en un lloc diferent. En qualsevol cas, aquesta hauria pogut ser una de les seves possibles funcions, que en les dues primeres possibilitats d'ubicació del claustre es trobaria efectivament al seu costat. Una segona funció possible, sense descartar-ne d'altres, és la de ser un edifici vinculat a la canonja, això és, un espai d'activitats comunes dels canonges (menjador, sala capitular, etc.). Tampoc no es pot deixar de pensar que es tractés d'un edifici de culte. L'únic argument que descarta algunes de les hipòtesis anteriors és la presència de les dues tombes en cista que hem descrit anteriorment.

La contextualització d'aquest edifici en el conjunt d'edificacions del turó en aquests moments posteriors a la reconquesta cristiana de la ciutat és, malgrat les intervencions arqueològiques realitzades i la documentació històrica disponible, força limitada ja que tenim encara una visió molt esbiaixada del barri de la Suda en els anys immediatament posteriors a la reconquesta. Sabem que algunes parts del palau reial de la Suda són bastides en la segona meitat del segle XII (GIL *et al.* 1995), i tenim també constància, gràcies a la intervenció a la porta dels Fillols, de l'existència d'una important zona de necròpolis que perdurà en ús fins època moderna (GIL 1999). D'altra banda, segons Lladonosa, el primitiu palau episcopal ocupava part del solar on posteriorment s'erigeix la Seu Vella, i en el mo-

ment d'enderrocar-se fou traslladat a un vell edifici d'època andalusina localitzat a l'actual contraguàrdia de la reina, immoble que fou ampliat i adaptat a les necessitats de la residència bisbal (LLADONOSA 1976, 359).

En els sondejos 4 i 8 realitzats l'any 1993 (GALLART 1993), es va documentar l'existència de dos elements constructius anteriors a l'edifici de la Seu Vella, un mur d'època andalusina localitzat sota el tancament occidental de l'antiga catedral, i també es va comprovar com la cisterna localitzada al claustre li és anterior. Malauradament, no podem establir fins a quin punt aquests elements preexistents van condicionar la ubicació i morfologia de la nau construïda a la segona meitat del segle XII.

Segle XIII

La nau rectangular amb coberta de volta que ocupa aproximadament la meitat oriental del costat nord del claustre de la Seu Vella, havia estat tradicionalment identificada com l'element constructiu més antic del conjunt de les edificacions de la Seu Vella i coneguda amb el nom de Santa Maria l'Antiga. Gràcies a la intervenció arqueològica realitzada, ara sabem que aquesta nau sorgeix de les reformes realitzades en una construcció anterior, però no de la mesquita com van hipotetitzar alguns historiadors (LLADONOSA 1970, 93 i ss.) sinó que, com hem vist en l'apartat anterior, d'una construcció de planta trapezoïdal bastida en la segona meitat del segle XII.

La nau de planta rectangular té 25 metres de llarg per 8 d'ample i 11 d'alçada, i va sorgir de la subdivisió en dos espais de la primitiva construcció cristiana. Construeixen en aquesta fase el mur de tancament nord que s'adossa al tancament oest de la primera nau, la façana d'oriental, com demostra el fet que la volta hi estigui perfectament lligada, i el mur de tancament sud.

Amb relació a aquesta darrera façana hem de recordar que, si bé a nivell de fonamentació la cantonada sud-oest de l'edifici de planta trapezoïdal estava perfectament lligada, no vam poder documentar què succeïa en alçada, ja que el folre de l'obertura de la porta d'una banda i un mur que, com veurem posteriorment, s'adossa per la cara interior de la façana sud, no ho permetien i per tant no podem establir quina relació té amb aquesta nova construcció. El que sí és clar és que la cara exterior del mur de tancament sud de la nau amb volta sembla força homogènia i que no s'observa cap tipus de discontinuïtat (vegeu fig. 3) que ens faci pensar que aquest hagi estat bastit en dues fases. L'altre element clar és que, per la seva cara interior, almenys des del nivell de les finestres, està construït en el mateix moment que la coberta amb volta. Partint d'aquestes premisses, creiem que només hi ha dues hipòtesis plausibles, una que la façana meridional de la coberta amb volta s'assenti sobre la fonamentació de l'anterior construcció i l'altra que el que facin sigui engruixir el mur per la seva cara exterior i recreïxer-lo en alçada amb la construcció de la coberta amb volta. A favor d'aquest segon supòsit hi ha l'amplada d'aquest mur, que és de dos metres, enfront

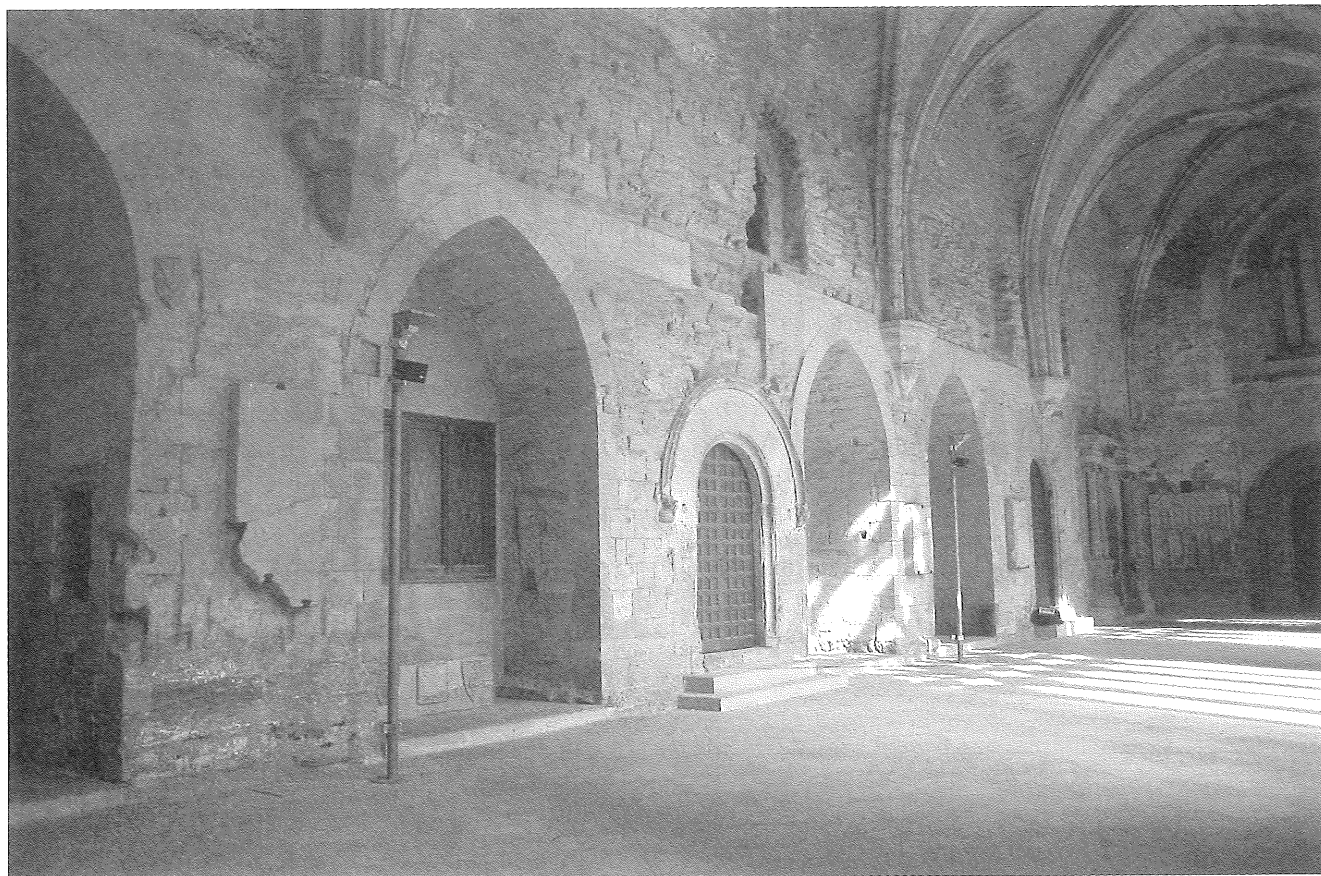

Fig. 7. Vista des del claustre de la Seu Vella de la façana sud de les naus de Santa Maria l'Antiga (segle XIII) i la Pia Almoïna (inici del segle XIV).

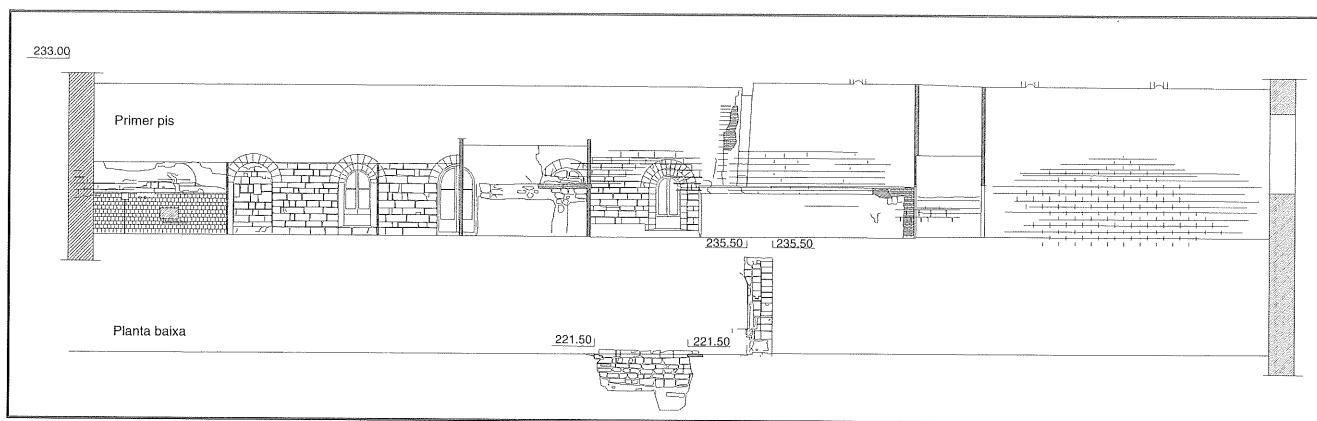

Fig. 8. Alçat dels trams repicats de la cara interior dels murs de tancament sud de les naus de Santa Maria l'Antiga i la Pia Almoina, on es pot observar, entre altres elements, les sis finestres de la nau de Santa Maria que obren al claustre de la Seu Vella (MONCLÚS 1998).

de l'1,60 m que presenta el mur de tancament septentrional de la nau. Per poder verificar aquesta hipòtesi caldrà repicar totalment el parament interior i recuperar l'accés original a la nau, la porta coneguda com de Santa Maria l'Antiga, actualment tapiada i on es troben situats el comptadors elèctrics de la Seu Vella, ja que sembla intuir-s'hi la superposició de dos llindars amb arc de mig punt.

Constructivament, els murs d'aquesta nau es caracteritzen per estar fets amb blocs rectangulars de pedra sorrenca ben escairats i travats amb una fina capa de morter de calç i sorra, amb la presència esporàdica d'alguna marca de picapedrer, principalment en la cara exterior del mur de tancament nord a l'alçada de l'actual segon pis. En el mateix mur però a l'alçada del primer pis varia la tècnica constructiva ja que la cara exterior del mur presenta una alternança de pilars fets amb blocs de pedra de 70 cm d'amplada i trams de murs fets amb tàpia. Els pilars estan distribuïts d'una forma equidistant al voltant dels 3,60 metres. En diverses obertures fetes posteriorment en aquest mur es pot documentar el procés constructiu. En primer lloc es basteixen els pilars de pedra i es fa aquesta cara de tàpia, posteriorment es construeix la cara interior amb blocs de pedra i finalment s'hi superposa la volta apuntada feta també de pedra.

El paviment original d'aquesta nau era fet amb lloses rectangulars de pedra sorrenca d'aproximadament 70 per 50 cm del qual hem documentat alguns trams en els sondejos de l'actual menjador de la casa d'exercicis, i que molt probablement es conservi sota de l'enrajolat actual.

Pel que fa a l'accés i finestres de la nau, ja hem assenyalat anteriorment com la porta que dona al claustre, actualment tapiada, amb un arc de mig punt, sembla correspondre a l'accés original de la nau.

Es conserven un total de set finestres amb arc de mig punt que devien donar llum a la nau. Sis d'elles es localitzen a la façana sud, i la darrera es conserva parcialment a la façana oriental, força emmascarada per les remodelacions que pateix, però de la qual encara es conserva part de l'arc de mig punt, tant en la cara interior com en l'exterior de la façana.

Morfològicament, les finestres que actualment donen al claustre presenten un arc de mig punt amb

esplandit, o sia amb l'intradós de les dovelles tallat al biaix amb l'obertura més gran localitzada al parament interior. Es distribueixen al llarg de la façana sud, amb distàncies que es mouen al voltant dels dos metres, exceptuant la distància entre la primera i la segona des d'orient, que no arriba als 80 cm. Tres d'aquestes finestres foren tapiades. Dues en el moment de construcció de les arcades que suporten la coberta gòtica de la galeria nord al xiv, la primera, inèdita fins ara, i la tercera des de l'extrem oriental. Mentre que l'altra fou anul·lada amb la construcció de la porta renaixentista de Santa Maria.

L'absència d'obertures al mur de tancament nord i el fet que la seva cara externa estigui parcialment feta de tova, ens serveix d'argument per mantenir que aquesta no era una façana exterior, sinó que era un mur de divisió interna i, per tant, que en aquesta banda la nau trapezoïdal continua en funcionament fins la fase següent, en què serà enderrocada. Al mateix temps, l'absència de portes en aquest mur associades a aquesta fase ens indica que els dos edificis funcionaven com a espais independents.

No tenim estratigrafia de cap dels sondejos realitzats directament relacionada amb els murs d'aquesta nau, i per tant la seva datació l'hem d'establir per les relacions estructurals amb la resta d'elements constructius. La nau és posterior a l'edifici de planta trapezoïdal bastit en la segona meitat del xii i és anterior a la coberta de la galeria sud del claustre construïda al segle xiv. Hi ha un altre element que creiem que ens permet acotar més la datació a final del s. xii o inici del s. xiii, i és la presència de carreus reaprofitats en la fonamentació d'un mur adossat a la cara interior de la façana sud, que molt probablement pertanyien originàriament al mur de tancament oest de la nau de Santa Maria, que com veurem fou enderrocada a mitjan segle xv. Entre aquests carreus, n'hi ha un amb una inscripció on es pot llegir la data de MCCXI (1211) i dos que conserven restes de pintura mural, similars a les recuperades a la intervenció del carrer Democràcia, que recobrien les parets de l'església de Santa Maria Magdalena i que han estat datades estilísticament a inicis del segle xiii (MANCHO 1998, 8-10).

Si acceptem la hipòtesi que aquests carreus formaven part de l'esmentat mur de tancament, cosa força pro-

Fig. 9. Blocs de pedra reaprofitats en la construcció del mur que s'adossa per l'interior al mur de tancament sud de Santa Maria l'Antiga, que molt probablement provenguin de l'enderrocat mur de divisió entre les naus de Santa Maria i la Pia Almoïna. En la inscripció epigràfica es pot llegir la data de 1211.

bable ja que el seu enderroc i la construcció del mur adossat on es localitzen corresponen a un mateix moment, la datació de la nau amb coberta de volta s'acota, com dèiem, en un marge de temps que oscil·la entre finals del XII i inicis del XIII. D'altra banda, el fet d'associar les pintures amb el mur de tancament oest de la nau ens serveix per argumentar que les reformes que es realitzen en aquesta fase, que comporten, juntament amb aquesta decoració amb pintures murals, la construcció d'una coberta amb volta de pedra i la pavimentació amb lloses, van encaminades a ennoblir un espai apte per acollir la pràctica del culte religiós. En aquest sentit cal recordar que aquesta nau amb volta de canó apuntada és identificada en la documentació dels llibres d'obra de la catedral com a Santa Maria l'Antiga (finals del segle XIV i principis del XV), un espai que contenia altar i, per tant, estava dedicat al culte. A més a més, de la primera meitat del segle XIV es data una imatge de fusta policromada de la Mare de Déu que es coneix també amb el nom de Santa Maria l'Antiga (Museu Diocesà de Lleida, núm. inv. 382; Seu Vella, 1991, 45-46; catàleg, 1993, núm. 183, 120). Per bé que no en tenim constància material ni documental, podria suposar-se que, des del principi, aquesta nau va tenir funcions de culte.

Com dèiem anteriorment, hem de situar la data de construcció d'aquesta nau molt a finals del segle XII o a la primera meitat del segle XIII. És precisament el 1193 quan s'integra a la canònica el mestre d'obres Pere de Coma. Es conserva el document en el *Llibre Verd*

de l'Arxiu Capitular de Lleida (f. 162) (LLADONOSA 1970, apèndix núm. 12, 127). No es tracta pròpiament d'un contracte en el qual s'hi especifiquin els termes de la col·laboració, ni dels treballs que es compromet a realitzar el mestre, sinó que només s'hi especifica, a més de les donacions que fa a la catedral, obediència i fidelitat al bisbe i als canonges, i servir fidelment l'obra de la catedral. I el 1203 és la data que apareix en la inscripció commemorativa de l'inici de la nova catedral, en la qual s'hi recull que el mestre d'obres era el mateix Pere de Coma (BANGO 1991, 30-31). Això no ens aporta cap relació directa amb la construcció de la nau de la galeria nord del claustre, però sí que ens situa en un moment en el qual hi ha un impuls important a l'activitat constructiva, en temps del bisbe Gombau de Camporrells i amb la presència a la catedral d'un mestre d'obres prou experimentat com perquè se li confiï l'edificació de la nova catedral. No podem establir gaires relacions entre trets constructius d'aquesta nau i l'arquitectura de la Seu Vella, en la qual, per exemple, no hi cap tram cobert amb volta de canó apuntada. Però sí que hi ha un element que, salvant les distàncies per l'absència de decoració escultòrica, podríem vincular-lo amb la nova catedral: les finestres. En efecte, no segueixen la característica configuració romànica en esplandit, sinó que només s'exemplen cap a l'interior, mentre que en l'exterior, igual que a la Seu Vella, s'hi obren mitjançant una reculada del mur. Aquest tret que s'observa en les finestres per la banda del claustre és també el que s'utilitza a tota la Seu Vella,

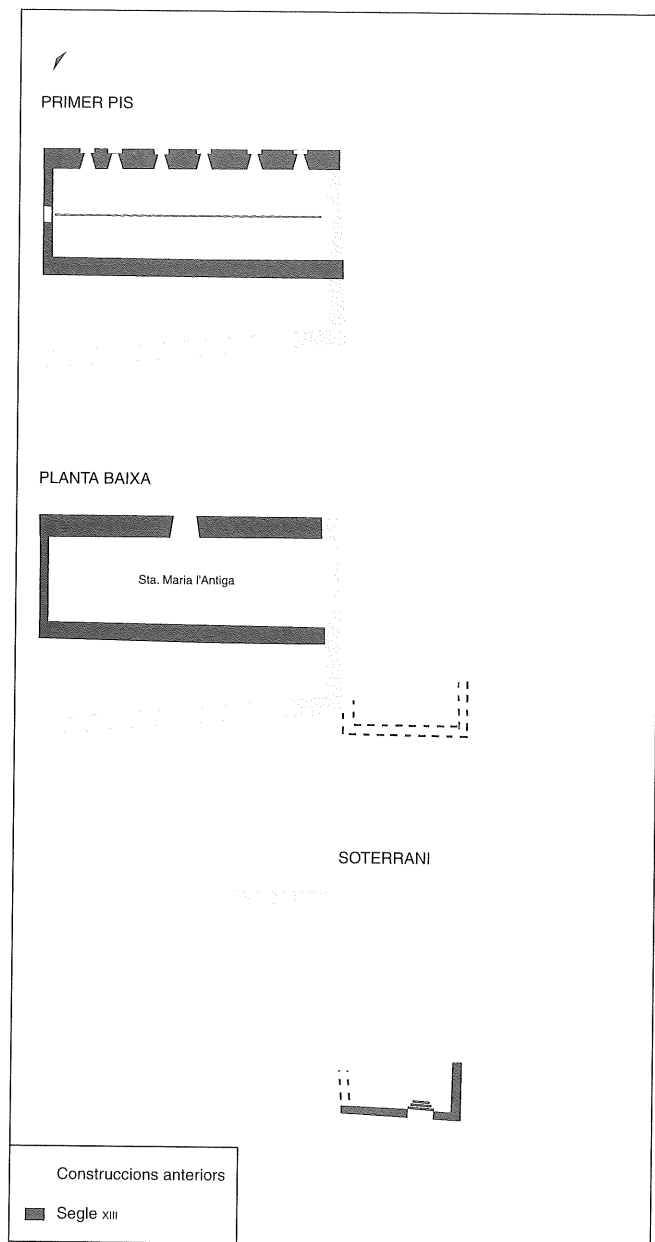

Fig. 10. Fases constructives documentades a la casa d'exercicis, segle XIII.

tant als absis com a les naus, per bé que amb una estructura més complexa i completada amb els elements decoratius corresponents.

També al llarg del segle XIII, però sense que puguem precisar-ne més la datació, hem de situar la construcció d'un àmbit configurat per un mur orientat est-oest que actualment forma part de la fonamentació de la façana nord de l'edifici que defineix el sector i un altre de perpendicular orientat nord-sud. El primer d'aquests és posterior a la nau construïda en la segona meitat del XII, ja que la seva rasa de construcció talla part dels estrats que en reblen el mur de tancament, i és anterior al segle XIV d'acord amb la datació dels materials recuperats en els estrats de desús.

Els dos murs s'assenten directament sobre les marges adaptant-se a la topografia existent. La fonamentació del mur orientat est-oest va assolint major alçada a mesura que avancem vers ponent i augmenta el pen-

dent de la segona terrassa sobre la qual reposa, mentre que la fonamentació del tram de mur orientat nord-sud s'assenta sobre la tercera terrassa, adossat contra la segona, i per tant la seva cara oest funciona com a cara vista.

Tots dos murs es troben travats entre si a nivell de fonamentació, la qual presenta en la seva cota més baixa una doble banqueta, feta amb blocs de pedra sorrenca sense escairar i de mides més petites. El tipus d'aparell, amb blocs de pedra sorrenca escairats travats amb morter de calç i sorra, presenta un modelatge irregular, sobretot a nivell de fonamentació.

Desconeixem els seus límits tant pel sud com per l'est, encara que per la part oriental sembla lògic pensar que arribés fins adossar-se a la cantonada de l'edifici de planta trapezoïdal. Aquest fet no s'ha pogut verificar ja que una fonamentació posterior amaga aquesta possible relació. Tampoc no podem definir l'alçada d'aquesta construcció, que com ja hem dit s'adapta al pendent del terreny natural i conserva 1,40 m d'alçada a la part oriental i fins a 4 metres a l'extrem occidental, dels quals 2,30 m corresponen al mur en alçada i la resta a fonamentació. El mateix passa amb el mur que tanca per la banda oest, però recordant que la cara exterior d'aquest funciona com a cara vista. Hem de suposar que aquest edifici continuava en alçada i com es veu en la fase següent tenia almenys una planta més d'alçada.

En el mur orientat est-oest s'hi pot reconèixer la presència d'una porta posteriorment tapiada, aquesta obertura de més de tres metres d'amplada funciona amb una escala de quatre graons, feta amb blocs de pedra sorrenca que donen accés a un nivell inferior que conserva un paviment de terra batuda i calç, sota el qual es va documentar l'estratigrafia andalusina en aquest sector.

L'existència d'aquest accés és força reveladora respecte a la possible existència d'un carrer medieval que transcorria paral·lel a la façana nord de la casa d'exercicis, carrer que devia resseguir el pendent del terreny natural fins assolir la cota de la porta de Sant Berenguer de la Seu Vella i que fou destruït amb les obres de fortificació del turó en època moderna, les quals suposaren un important rebaix de la cota del nivell natural en aquesta zona (vegeu fig. 3). L'historiador J. Lladonosa (LLADONOSA 1976, 293-294 i 324-315) identifica aquest carrer com el carrer del Bonaire Alt, conegut al segle XII com carrer del fossar i posteriorment també com carrer de les grades menors, que passava entre els murs de la canonja i els murs sobre els quals s'aixecava el castell reial, per davant de la porta de Sant Berenguer fins arribar al carrer de Besora, carrer d'origen antic, que des del palau del bisbe anava en direcció a la torre de Besora i al camí de Predicadors.

En la fase següent la porta d'accés al carrer serà tapiada i pujarà la cota del nivell d'ús. Els materials ceràmics recuperats en els estrats immediatament posteriors al paviment de calç, malgrat ser molt escadussers, ens porten a establir una datació que no permet dur més enllà del primer terç del segle XIV el darrer moment d'ús de l'esmentat paviment, de la porta i de les escales. La resta d'estrats pertanyen ja a la fase següent, mitjan segle XV, quan es tapia la porta i s'aixeca el nivell d'ús obliterant les escales.

Fig. 11. Mur de tancament nord de l'àmbit datat al segle XIII que posteriorment (segona meitat del segle XIV) fou reformat per la construcció d'un arxiu. Aquestes obres suposaren el tapiat de la porta i el soterrament de les escales que donaven accés al carrer, al mateix temps que es pintaven les parets.

Inici del segle XIV

Adossada a la nau de Santa Maria l'Antiga es localitza una altra nau, que ocupa aproximadament la meitat occidental del costat nord del claustre. Abans de la realització de la intervenció arqueològica es data la seva construcció a final del segle XII (LLADONOSA 1970, 104, i MACIÀ *et al.* 1994, 9-10) o inici del XIII (LORÉS 1993, 18). Arran de les dades obtingudes a la intervenció podem afirmar que aquesta no serà bastida fins a l'inici del segle XIV i que la seva edificació està estretament vinculada amb la construcció de la part occidental de la galeria septentrional del claustre.

A diferència de Santa Maria l'Antiga aquesta nova construcció no descansa directament sobre la roca sinó que ho fa sobre una altra nau també amb coberta de volta de pedra. Constructivament, les dues naus presenten característiques similars amb blocs de pedra sorrenca ben escairats, units amb una fina capa de morter de sorra i calç, i en els quals es conserven nombroses marques de picapedrer, principalment en els carreus de la volta de la nau inferior, ja que aquest espai no ha patit cap tipus de restauració.

Per assolir la plataforma sobre la qual es construeix la nau inferior va ser necessari anivellar el pendent de la segona i tercera terrassa sobre les quals descansa, i per tant en la banda més oriental es van haver de rebaixar més de cinc metres de margues. El límit oriental

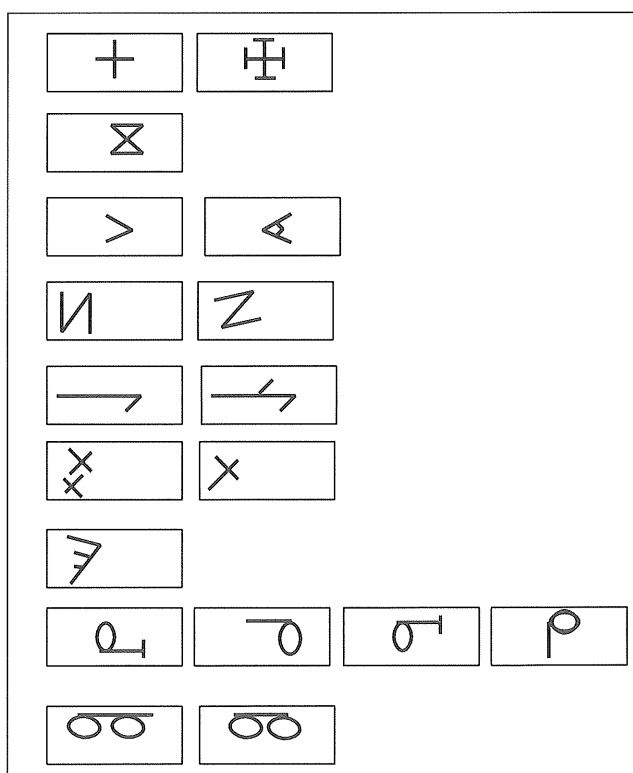

Fig. 12. Marques de picapedrer documentades als murs de Santa Maria l'Antiga i la Pia Almoïna, segles XIII i XIV.

d'aquesta nau no presenta una alineació totalment perpendicular a la resta del seus murs, sinó que es troba lleugerament orientat NW-SE. Aquesta orientació ve predeterminada per l'existència del mur de tancament oest de la primitiva nau trapezoïdal bastida en la segona meitat del segle XII, que recordem s'assentava al començament de la segona terrassa adossat contra les margues. En construir la nau inferior i rebaixar el pendent de les margues, la part baixa d'aquest mur quedà integrada com a cara vista dins de la nova edificació. Després es va construir l'arcada apuntada de la volta i es van folrar les margues que quedaven per sota del nivell de la base del mur, configurant l'estranya aparença del tancament oriental de la nau (vegeu figura 5).

El mur de tancament nord d'aquest edifici té sis contraforts exteriors que van des del seu nivell de fonamentació fins a l'alçada de l'inici de la coberta amb volta de la nau superior. El primer, localitzat a l'extrem nord-est, és el doble de gran que la resta amb una amplada d'1,80 metres, amplada que està justificada pel fet de reforçar una cantonada d'un mur que ha de suportar l'empenta de dues voltes. Els contraforts es distribueixen al llarg de la façana amb distància regular de quatre metres entre cadascun d'ells. Cal assenyalar que el darrer contrafort localitzat a l'extrem occidental del mur només es conserva en el nivell de planta inferior perquè en alçada fou repicat segurament en el moment de construcció d'una escala en època moderna.

Com hem vist, la construcció de la nau inferior aconsegueix salvar un important desnivell que permet edificar a la mateixa cota que Santa Maria, per tant la nau superior funciona com a planta baixa respecte al nivell del claustre però com a primer pis en relació al carrer que anava paral·lel a la façana de ponent. Aquesta façana té quatre contraforts als dos dels extrems d'1,80 metres d'amplada i dos de centrals de 85 cm, la distància entre ells és de 2,5 entre els extrems i entre els dos centrals de quasi quatre metres. És en aquest darrer espai, flanquejat entre dos contraforts, on s'obre l'únic accés original a la nau inferior a través d'un portal amb arc de mig punt, emmarcat per un altre d'apuntat. En un dels sondejos realitzats a la nau inferior es va documentar part de la llinda d'aquesta porta d'accés a uns 10 cm per sobre del nivell del paviment de lloses documentat a l'extrem nord-occidental de l'interior de la nau inferior. L'espai entre els contraforts del sector meridional s'aprofita per construir una mena d'arcuació o nínxol decoratiu que flanqueja aquesta banda de la porta.

Segons el plànol del barri de la Suda que elabora J. Lladonosa a partir del capbreu de 1382, aquest portal donava accés al carrer anomenat de la Clastra. Però en la mateixa obra (LLADONOSA 1976, 352 i ss.), quan parla del carrer de la Clastra l'identifica amb el de la bisbalia, que correspon al carrer que passa per sota de les arcades de la galeria sud del claustre, i en un altre paràgraf, associa al carrer que passava per davant de la nau inferior amb el de la Confraria (LLADONOSA 1976, 300).

Independentment del nom d'aquest carrer en el sondeig 6.4, realitzat davant la porta d'accés a la nau inferior n'hem localitzat un tram, pavimentat amb lloses de pedra sorrenca, a la mateixa cota que vam documentar la llinda de la porta. Desgraciadament, el limitat espai existent davant el portal, delimitat pel contrafort del claustre i les construccions militars del segle

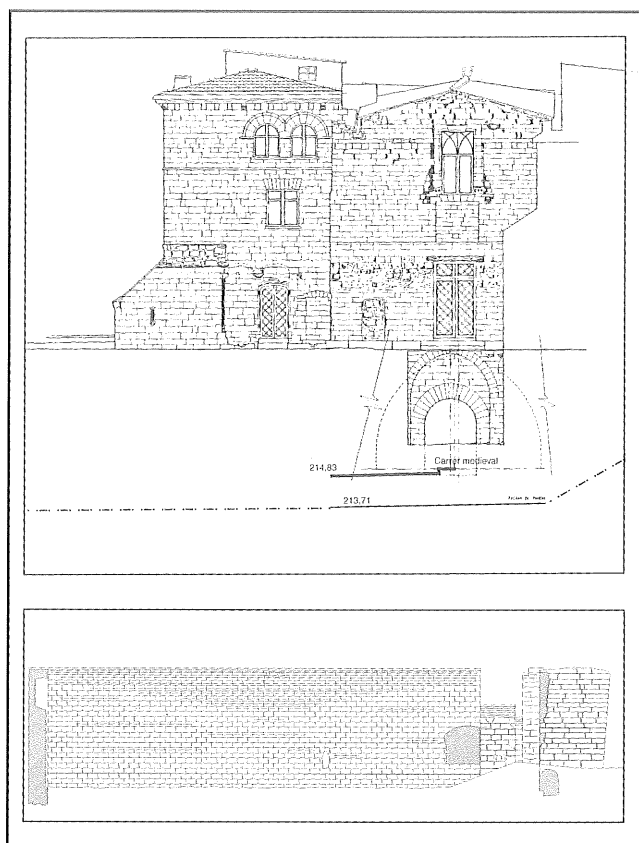

Fig. 13. Alçat de la façana de ponent de la canonja i de la sala capitular i alçat del mur sud de la nau inferior per sobre la qual es fonamenten la Pia Almoia i la sala capitular (RIBES 1992 i MONCLÚS 1998)

XVII, i l'acumulació de runa en aquest indret, ens van obligar a realitzar una cala de reduïdes dimensions que únicament ha permès documentar un petit tram del carrer on es pot intuir l'inici d'un primer esglaó. No n'hem pogut tampoc establir la relació amb el contrafort del claustre, relació que ens podria donar un element per acotar la seva datació, ja que els materials recuperats en els estrats d'obliteració són majoritàriament d'època moderna, tan escassos que no permeten establir una datació fiable. Malgrat això, és força probable que ens troben davant del carrer que en època baix medieval remuntava mitjançant una escalinata fins al nivell de la porta dels Apòstols.

Els contraforts de la façana occidental arriben només fins a l'alçada de la volta de la nau inferior, mentre que la línia de façana de la nau superior queda més enretirada. En aquesta alçada es poden observar a la paret restes d'un passadís o corredor, que fou documentat per primer cop l'any 1994 (MACIÀ *et al.* 1994, 9). Aquest corredor, que comunicava amb la capella claustral dels Sants Innocents, estava cobert amb volta apuntada i s'hi obrien una sèrie de finestres, dels quals se'n conserva un darrere del contrafort del claustre. Els autors d'aquest primer estudi partien de la premissa que la nau prolongació de Santa Maria era una construcció de la segona meitat del segle XII, i per tant es qüestionaven la funcionalitat d'aquest corredor en la fase anterior a la construcció del claustre. Avui, un cop establerta la construcció de l'edifici al segle XIV, sembla més lògic pensar que en un primer moment aquest no funcionés com un passadís sinó com un mirador, ja

que la nau tenia una porta a la façana sud que donava directament al claustre i, per tant, sembla més probable que no sigui fins a la segona meitat del segle xv, quan es construeix la balconada de la canonja, amb la qual el passadís es comunica, que aquest es converteix realment en un passadís per permetre la comunicació exterior entre les dependències de la canonja i el claustre.

No sabem si la façana sud té contraforts a nivell de la nau inferior com la de ponent, ja que aquests si haguessin existit, queden per sota la galeria nord del claustre, on no s'ha realitzat cap cala arqueològica que ho pugui verificar. A nivell de la planta superior no n'hi ha perquè en el mateix moment que es basteix el mur s'hi construeixen les capelles del claustre, com es pot observar en la capella de l'Anunciació, que és l'única de les quatre capelles d'aquesta galeria del claustre que no ha patit cap tipus de modificació posterior.

Aquesta simultaneïtat constructiva entre la façana i les capelles podria en principi explicar el fet que la nau superior tingui un tram del mur que és mig metre més ample que la resta, que en té dos, ja que permet donar a les capelles una major profunditat. Cal assenyalar, però, que el tram de mur que sobresurt vers l'interior de la nau i es fonamenta sobre la volta de la nau inferior, es localitza únicament a la seva part oriental. Se'ns escapa, doncs, el motiu d'aquesta solució arquitectònica que justifiqui perquè l'altre tram de mur resta més estret si també s'hi obren capelles. L'únic que podem apuntar en aquest sentit és el fet que aquesta diferència d'amplada del mur defineix dos espais en l'interior de la nau, idea que ve reforçada pel fet que el nivell del paviment original, una mica més alt que l'actual, és desigual en els dos àmbits i per la presència de dues portes obertes al mur de tancament nord de la nau.

Les dues portes presenten la mateixa morfologia amb un arc de mig punt rebaixat, la primera, que encara funciona com a accés des del passadís a la sala capitular, i la segona, que fou tapiada al segle xv, es localitza entre el primer i segon contrafort de l'extrem oriental.

Desgraciadament, no hem pogut repicar la zona d'aquesta segona porta, ja que per la cara exterior del mur es conservaven restes de pintura aplicada sobre la paret, que cal que sigui analitzada per establir la seva datació. Però, gràcies a la documentació gràfica recollida en el marc d'aquesta intervenció disposem d'unes fotografies prèvies a l'adequació com a casa d'exercicis, on es localitzen les pintures de la Pia Almoïna i on s'intueix la presència d'aquest accés, que serà tapiat, segons la documentació del llibre d'obra, a mitjan segle xv.

Existeix una tercera porta en el mateix mur que presenta trets morfològics similars a les dues anteriors, localitzada després del quart contrafort. Amb les dades actuals no podem saber si aquest accés respon a una altra divisió interna de la nau o bé deu la seva ubicació a les dependències localitzades a l'exterior, ja que desconexim l'estructuració d'aquesta zona a la cota de les portes en les fases anteriors al segle xv. L'únic que podem ressaltar és que la presència de les portes que obren vers la banda nord ens indica que o bé les estructures localitzades en aquesta zona a nivell de la planta inferior continuaven en alçada i tenien un pri-

mer pis que es comunicava amb la nau superior amb volta o existia algun pas tipus escala que permetia l'entrada des del carrer. Al mur de tancament meridional es localitza la porta que comunicava amb el claustre, que fou remodelada al segle xvi (vegeu *infra*).

Ni en la façana que dona al claustre ni en la nord hem documentat cap tipus d'obertura que pugui ser identificat com una finestra. Actualment, en la façana de ponent s'obre un gran finestral amb dintell, que evidentment no és del moment original de la nau, però que com es pot veure, principalment per la cara exterior de la façana, se superposa a un gran finestral amb una arcada apuntada de dos metres i mig d'amplada, que donava llum a la nau.

Con assenyalàvem anteriorment, els estudis realitzats fins aleshores apuntaven a una datació d'aquestes construccions al segle xii o xiii, però gràcies a les relacions estratigràfiques documentades al sondeig 3, on es va localitzar la rasa de construcció del contrafort situat a l'extrem nord-oriental de la nau, rasa que està

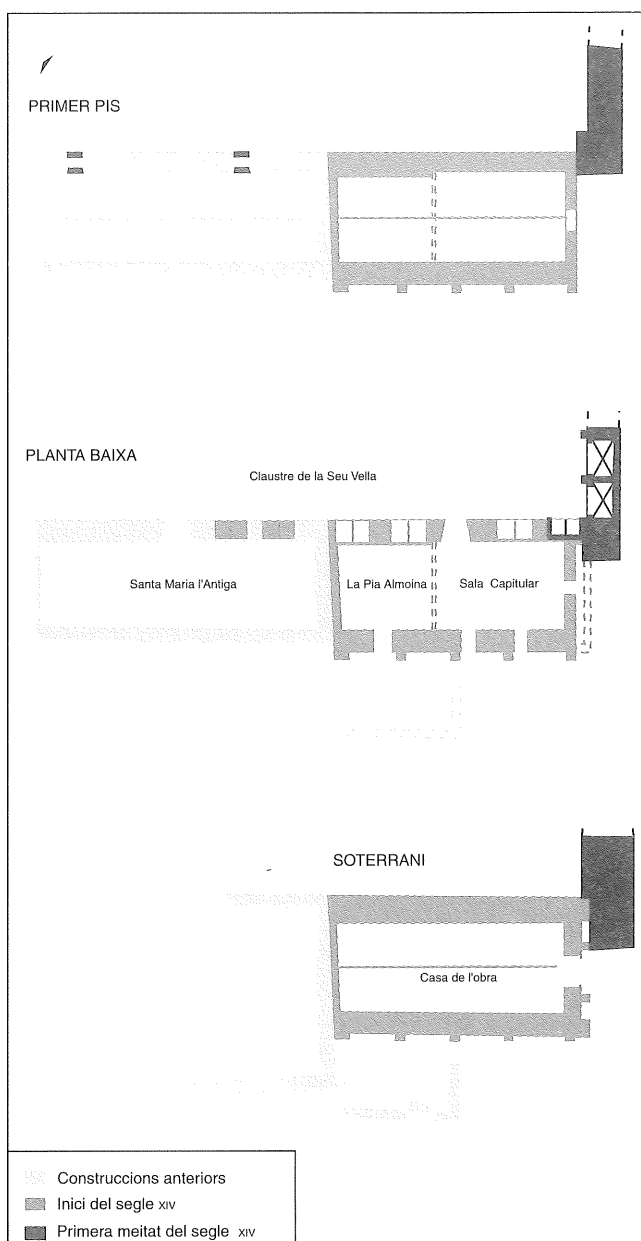

Fig. 14. Fases constructives documentades a la casa d'exercicis, segle xiv.

excavada en els estrats d'obliteració amb materials del final del XIII - inicis del XIV, hem de situar la datació d'aquest edifici almenys fins als primers anys del segle XIV. Entre els materials recuperats destaca un capitell de pedra calcària, amb decoració vegetal, que reforça la datació establerta pel conjunt de materials ceràmics.

La nau inferior es pot identificar amb una certa seguretat amb la que la documentació medieval anomena Casa de la Volta (així ja ho havia considerat LLADONOSA 1970, 104). Fins el 1388, a l'interior del pati del claustre hi havia el magatzem de l'obra de la Seu, que es coneix com la Casa de la Llotja —el 1385-1386 encara es fan claus per a la porta d'aquest edifici (ALONSO GARCIA 1976, 59). Però aquell any 1388 es va enderrocar per construir-lo a l'exterior de la Seu Vella, a la vessant nord, davant el castell del rei, és a dir, a sota la Suda. I consta que els materials obtinguts de desfer la llotja de dins el claustre, especialment la fusta, es varen fer traslladar a la Casa de la Volta (ACL, llibre d'obra, 1388, f. 4r). A més a més, quan estigueren enllestits els treballs d'enderroc, es va haver de treure la terra que hi havia a les grades del portal major del claustre, així com la que s'havia apilat davant la porta de la Casa de la Volta i que feia que hi entrés l'aigua quan plovia. (ACL, llibre d'obra, 1388, f. 4v). Això indica que amb la baixada que feia el carrer des del portal dels Apòstols fins a aquest àmbit, la terra

devia anar-hi a parar. Pocs anys després, el 1395, s'hi torna a portar fusta (ACL, llibre d'obra, 1395, f. 8r).

Les funcions que tingueren des del principi els dos espais identificats a la nau superior foren les d'albergar el menjador de la Pia Almoïna i la sala capitular. En el primer cas, ho confirmen dos fets. En primer lloc, les nombroses referències documentals que situen aquesta dependència o d'altres en relació amb aquesta institució benèfica, la més decisiva de les quals és la del 1457, quan s'enderroca la paret mitgera entre Santa Maria l'Antiga i la Pia Almoïna. En segon lloc, les pintures trobades en els anys cinquanta i de les quals, com hem vist, en tenim constància fotogràfica en l'àmbit més proper a Santa Maria l'Antiga (CONEJO 1999).

En efecte, immediatament després de la seva construcció, s'iniciaria la decoració de l'àmbit de la Pia Almoïna. D'aquesta, en coneixem nombrosos fragments que van aparèixer en les campanyes de neteja dels murs de principis dels anys cinquanta (FERRANT 1956, 61) i que actualment es conserven al Museu Diocesà de Lleida (Seu Vella, 1991, 100-102; catàleg, 1993, núm. 124, 85-86). Van ser arrencades, traslladades a Barcelona i restaurades per Gudiol (AINAUD 1979). Són pintures contemporànies a les realitzades en la capella de Santa Margarida i als murs del presbiteri. En ser conegudes, de seguida es va interpretar la seva iconografia. Es tractava d'unes imatges perfectament relacio-

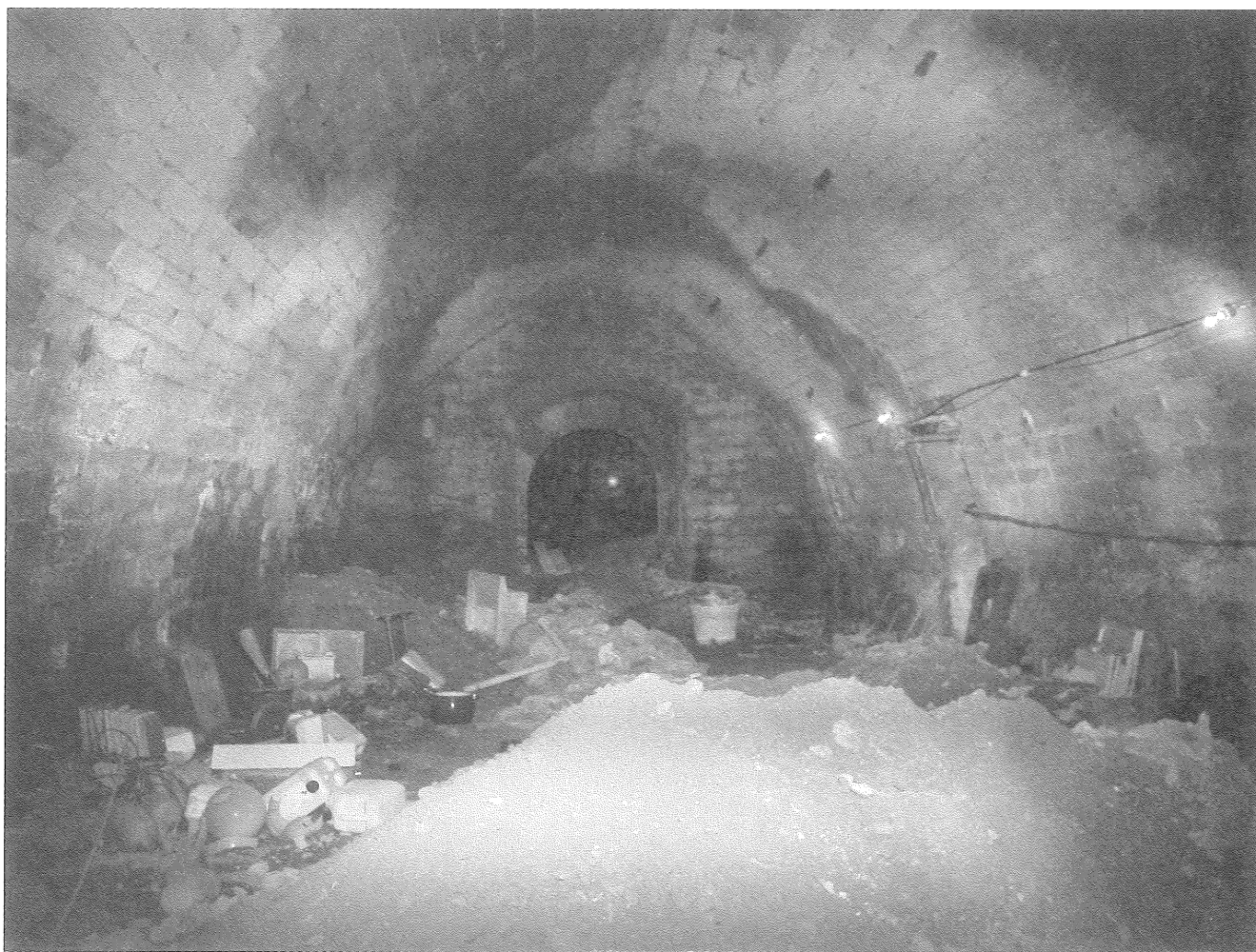

Fig. 15. Nau amb coberta de volta sobre la qual es basteix la nau de la Pia Almoïna i la sala capitular (inici del segle XIV). Dins de la distribució de la casa de exercicis, aquest espai tenia un caràcter marginal, cosa que ha permès la seva conservació sense patir modificacions.

nades amb la funció de l'àmbit que decoraven. Però no eren una simple il·lustració del menjador de pobres i pelegrins sinó que, en realitat, eren la il·lustració de les donacions (GUDIOL 1956, 65). Les pintures s'ordenaven en dos registres superposats, l'inferior de més alçada i el superior de menys. Aquest segon seria més tardà que el primer. En el primer registre s'hi diferenciaven figures menjant darrere una taula agrupades d'una en una o en grups de dues, tres o fins i tot quatre, mitjançant arcades pintades. Per sota d'aquestes figures hi ha tota una sèrie d'inscripcions, molt malmeses, que farien referència precisament a qui pagava la manutenció, i el nombre de figures correspondria al nombre de persones que es podia alimentar amb el seu donatiu. A més, és possible que també hi hagués pintats tota una sèrie d'inscripcions, que acabessin d'identificar la persona que feia la donació. Per sota del registre inferior i fins al nivell del sòl no sabem exactament com seguia la decoració.

Les pintures hi apareixen per sota d'una capa d'emblanquinat, que cobria també la decoració escultòrica d'època barroca. En una anàlisi visual molt minuciosa dels murs de l'àmbit central d'on es varen arrencar les pintures, hem pogut observar que aquest arrencament fou extremadament barroer i gens sistemàtic perquè encara queden fragments pintats just per sota de la decoració barroca, en l'actual nivell superior, tant al mur meridional com al septentrional. Per tant, és necessari recomanar que abans d'emprendre cap obra cal una restauració d'aquests murs.

A la meitat occidental d'aquesta nau, a partir de la divisió que devia coincidir aproximadament amb la façana de la capella, hi havia la sala capitular. Tenim una referència de la seva ubicació en un document del 1410 del llibre d'obra, quan es construeixen uns bancs de pedra en el claustre i es diu explícitament "de vers la part del capítol que van fins a la capella dels Innocents" (ACL, llibre d'obra, f. 1410, 3v). Si tenim en compte que l'esmentada capella es troba en l'angle nord-occidental del claustre, els bancs en qüestió devien abastar tota la llargada de la sala capitular. Les referències posteriors ja es refereixen a mitjan segle xv, quan es va produir una remodelació de tots els àmbits de la canonja més propers al claustre. Amb anterioritat al 1410, consten obres de reparació els anys 1383 i 1393. En aquest segon any, consistiren en un enllosat nou del terrat del capítol (ACL, llibre d'obra, f. 1393, 4r).

Hem de situar també a final del segle xiii-inici del xiv l'obertura de les capelles del claustre obertes a la façana sud de Santa Maria, les capelles de Sant Francesc d'Assís i la de la Degollació de Sant Joan.

Finalment, cal senyalar que en aquesta fase es produeix l'enderroc de la part septentrional de l'edifici de planta trapezoïdal construït a la segona meitat del segle xii. Basem aquesta afirmació en el fet que durant un lapse de temps la cara est del contrafort localitzat a l'extrem oriental de la façana nord de l'edifici de la Pia Almoïna va funcionar com a cara vista, com demostra la presència de restes de pintura que es poden observar en la junta amb el mur orientat est-oest que se li adossa posteriorment. Els murs de l'edifici trapezoïdal són arrasats, se'n conserva únicament la part de fonamentació que estava assentada sobre la segona terrassa.

Primera meitat del segle xiv

Hem vist en l'apartat anterior com la construcció de la nau de la Pia Almoïna i la sala capitular a inicis del segle xiv estava lligada amb la construcció de la part occidental de la galeria sud del claustre. La fi de les obres del claustre de la catedral durant la primera meitat de la centúria afectaran els edificis de Santa Maria i de la Pia Almoïna.

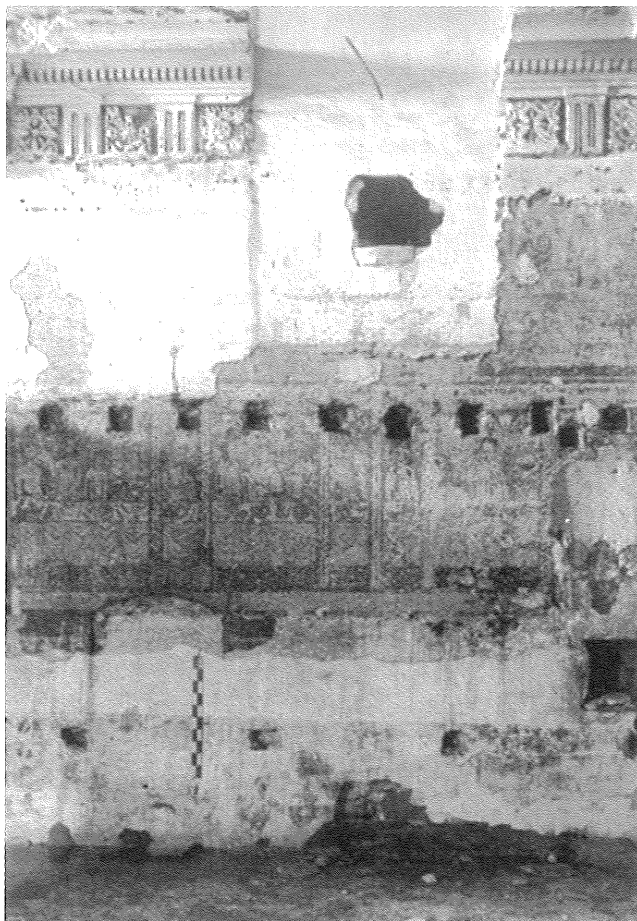

Fig. 16. Una de les poques fotografies *in situ* de les pintures que cobrien les parets de la Pia Almoïna. Es pot apreciar el tapiat de la porta que comunicava la Pia Almoïna amb la banda nord.

La fonamentació del contrafort de l'angle sud-oest de la galeria occidental s'adossa a la nau de la Pia Almoïna des del nivell de la nau inferior, aparellant l'acuració o nínxol decoratiu que flanquejava la banda nord de la porta d'accés a la nau inferior. D'altra banda, el mateix contrafort obliga a reduir les dimensions de la capella dels Sants Innocents, on es pot observar una doble arcada, que rectifica l'amplada de la capella.

També al llarg de la primera meitat del segle xiv cal situar la construcció de la coberta de les quatre galeries del claustre (ESPAÑOL 1991, 186). L'inici d'un dels arcs que sustenten la coberta amb volta de la galeria nord, tapiarà una de les finestres de la nau de Santa Maria l'Antiga, mentre que la construcció de la coberta de la galeria oriental aparellarà la primera de les finestres que des d'aleshores havia restat inèdita.

Segle xv

La historiografia parla en general del segle xv com d'un període poc actiu en el procés de construcció i edificació del turó, però com ja es va poder constatar en les excavacions realitzades al recinte del palau reial de la Suda, on a més de la construcció de la torre dels Jueus es realitzaren importants obres de reparació i remodelació, de nou les evidències arqueològiques posen en dubte aquesta idea (GIL *et al.* 1993, 150-152). En els edificis que configuren la canonja es van realitzar al llarg de la centúria una sèrie de construccions i remodelacions dels espais existents que determinaran la seva morfologia, la qual ja no serà en essència modificada fins al segle xx.

Dins d'aquesta fase hem diferenciat tres subapartats que responen més al fet de no disposar de dades suficients per poder acotar més les datacions establertes que a fases constructives diferents, ja que no podem realment establir el seu grau de simultaneïtat.

—Primera meitat segle xiv-primera meitat del segle xv

En un moment que és difícil de precisar, entre els segles xiv i xv, hem de situar la construcció que queda al nord de Santa Maria l'Antiga. Hem vist com la meitat septentrional de l'edifici del segle xii, que ocupava aquest espai, va continuar en funcionament fins a la construcció de la nau de la Pia Almoina a inicis del segle xiv, moment en què fou arrasada. El fet que el costat oriental del primer contrafort de la nau de la Pia Almoina hagués estat durant un temps cara vista, fa pensar que aquest nou edifici, el mur occidental del qual s'adossa precisament a aquest pilar, no s'hauria construït immediatament sinó que va transcórrer un lapse de temps que malauradament no podem determinar. No disposem de cap tipus d'element estratigràfic ja que aquesta construcció s'assenta directament sobre les margues.

Arquitectònicament, es tracta d'un edifici de planta més o menys rectangular, ja que la façana nord presenta una petita inflexió en el seu traçat. Fet amb carreus de pedra sorrenca ben escairats i lligats amb una capa de morter de sorra i calç que en alguns casos pot arribar a tenir un cert gruix. Es troba, com dèiem abans, bastit directament sobre les margues i el fet arquitectònic més remarcable és l'existència en la façana nord de quatre contraforts exteriors i dos d'interiors, l'explicació dels quals se'ns escapa.

Per diferents raons, creiem que aquest edifici va albergar la degania. La degania existia des del 1254, per bé que no sabem en aquells moments on es trobava. Aquest any, concretament el 3 d'octubre, segons consta en un document del *Llibre Verd* (transcrit a LLADONOSA 1970, 135-136, apèndix 20), es va substituir definitivament el règim de priorat, que es regia per la regla augustiniana des de les ordinacions del bisbe Guillem Pere del 1168, pel de deganat. Havia quedat vacant la dignitat de prior i el capítol va decidir substituir aquest càrrec pel de degà, tal com ja existia aleshores a la majoria de les catedrals (LLADONOSA 1970, 111-112).

En el segle xiv, concretament ja el 1395, hi ha una primera notícia que permet ubicar la degania. Consta que s'ha de reparar una part de la teulada "del alberch

de mossèn lo deguà" que va quedar malmesa quan feren la coberta de lloses al terrat de l'Almoina (ACL, llibre d'obra, 1395, 4v). I del 1437 hi ha una altra notícia que fa pensar que la degania estaria situada tocant a Santa Maria l'Antiga i en l'angle nord-oriental de tot el conjunt. Aquell any es va enderrocar l'alberg del forn de l'Almoina, que consta que estava darrere el pou, i cal suposar que aquest pou és el del *lavacrum*, tocant a la porta de la nau lateral nord de la Seu Vella (LORÉS 1993, 19).

No sabem exactament si en aquestes dates aquesta dependència es corresponia en la seva totalitat amb l'edifici que abastava tota la llargada de la primera nau romànica, però és possible que sí. I és que uns anys més tard, el 1449, hi consten diverses obres en la dependència de la degania. Segons s'especifica en el llibre d'obra d'aquest any, la degania havia passat a dependre de l'obra de la Seu (ACL, llibre d'obra, 1449, 16r), raó per la qual segurament amb anterioritat no consten les obres fetes ni el moment de la seva construcció perquè no eren pagades des d'aquesta institució. En el 1449 es fan diverses obres a la degania.

La primera és difícil d'interpretar: "fonch desfeta per manament del honorable capítol una paret migera que ere en la casa de Sancta Maria la Vella que ere entrador de la claustra a la casa de la Deguania". Cal suposar que és una paret que està dins de Santa Maria l'Antiga i que potser delimitava un passadís que comunicava el claustre i la degania. En qualsevol cas, i encara que no sapiguem com i on funcionava aquesta comunicació, el cert és que la degania devia comunicar amb Santa Maria, cosa que confirma la seva hipòtesi d'ubicació.

La segona obra que es du a terme és l'obertura a la degania d'"un portal per hon entren los entremeses de Corpus Christi e unes portes noves". Cal suposar que aquest portal s'obrí cap l'exterior, cap al carrer, per tant, a la façana nord. Perquè els entremesos del Corpus eren utilitzats en la processó corresponent i devien entrar des del carrer per aquesta nova porta.

Finalment, es feren reformes a l'interior. Es diu que es fa un portal que entra a la cambra i recambra, amb les corresponents portes; que s'adeqüi per a tenir graner; i que es "baxa lo portal de la dita casa que hix al Capítol e feu hi porta" (ACL, llibre d'obra, 1449, 23v). La comunicació amb la sala capitular no sembla que es pogués fer des d'aquest edifici la qual cosa fa pensar que potser s'està parlant de les dependències del costat nord-occidental. Aquí, hem localitzat tres portes que obrien de la sala capitular cap als edificis situats al nord, de les quals només una s'ha mantingut fins a l'actualitat (vegeu *infra*).

El 1450 es fan obres en el que devia ser l'exterior de la degania, en el que és esmentat com el corral de la degania, que semblen consistir en una renovació dels murs que el tancaven (ACL, llibre d'obra, 1450, 20r). I el 1456 es va reparar la teulada (ACL, llibre d'obra, 1454, 20v), cosa que va comportar que el 1457 es pagui per serrar els "quayrons de la fusta vella que aviem treta de la cuberta de la Deguania" (ACL, llibre d'obra, 1457, 30r).

A partir del 1458, la degania va albergar la llibreria de la Seu, que s'hi trasllada procedent de l'absis principal del temple, concretament d'un altell construït el 1396 en la zona de l'hemicicle, pel darrere del retaule

major (LORÉS 1993, 23). Aquesta obra, segons els pagaments que consten, degué ser important. Es parla d'una volta feta amb rajoles, de portes i finestres, etc. (A.C.L., llibre d'obra, 1458, 23r i v, 24r i v, 25r i v). Degué suposar una nova divisió de la degania, i se'ns informa novament que la degania estava al costat de Santa Maria l'Antiga, perquè s'especifica que la llibreria "tragués porta en la capella de la Santa Maria la Vella" (A.C.L., llibre d'obra, 1458, 23r).

Per desgràcia, no ens arribat cap tipus de divisió interna d'aquesta nau que permeti localitzar les obres descrites al llibre d'obra ni es conserva cap porta original d'accés a aquest edifici. Creiem, però, que la finestra localitzada a la façana nord entre el tercer i quart contrafort és en realitat una porta que fou reformada en època militar i que molt probablement fou l'accés principal a la degania des de el carrer del Bonaire alt, que recordem passava paral·lel a la façana nord de les construccions de la canonja. Tampoc no hem documentat cap porta de comunicació amb Santa Maria que pugui ser d'aquesta fase, assenyalant, però, que la revisió posterior a la intervenció arqueològica dels plànols d'època moderna ha posat de manifest l'existència d'una porta localitzada a l'extrem oriental del mur (vegeu planta de la Seu Vella de Ros, 1881 a GONZÁLEZ *et al.* 1998, 68), que podria correspondre a aquest accés i també més o menys a la meitat del mateix mur s'hi localitza una obertura que va de dalt a baix de l'edifici i on també hi podria haver existit una porta anteriorment.

També posteriors als contraforts de l'edifici bastit al segle XIV, però en aquest cas funcionant al nivell de la nau inferior, documentem una sèrie d'estructures. En primer lloc, un mur orientat nord-sud adossat al segon contrafort (començant a comptar des de ponent) de la façana nord de la nau inferior. Mur fet majoritàriament amb blocs de pedra sorrenca però que presenta alguns trams fets amb tova. Aquest sobresurt més que la façana nord de la canonja i el seu extrem nord fou convertit en un contrafort decoratiu de la porta amb arc de mig punt en la reforma de l'edifici als anys cinquanta del segle XX.

En segon lloc, l'edifici que fou construït en el segle XIII, el qual funcionava al nivell inferior, i que recordem que tenia una porta amb escales que donava accés al carrer del Bonaire Alt, sofreix cap a mitjan segle XV una important reforma. Les escales seran obliterated i la porta tapiada, pujant el nivell d'ús. A l'extrem més oriental s'obrirà un nou accés també amb escala de la qual únicament es va documentar un graó. En el moment d'obrir aquesta nova porta es construeix un pilar que s'imbrica amb el mur de tancament nord.

El mur que tancava al segle XIII aquest edifici per la banda de ponent serà ara allargat fins tancar l'espai adossant-se al tercer contrafort de la nau inferior amb volta. El nou espai definit presenta una subdivisió interna en dos àmbits, el primer, a orient, on s'hi obre la nova porta, i un segon del qual s'hi ha conservat el paviment fet amb totxanes planes disposades seguint la distribució anomenada en espina de peix a la fran-

Fig. 17. Façana nord de la canonja: la construcció més al fons amb contraforts exteriors correspon molt probablement a l'antiga degania. Els contraforts es recolzen sobre les margues naturals, que foren folrades amb pedra al segle XVIII quan les obres de fortificació del turó suposaren la destrucció del carrer que passava paral·lel a aquesta façana.

cesa i les parets pintades de blanc, simulant blocs de pedra amb la junta pintada de negre. Desconeixem com es comunicaven aquests dos àmbits, però probablement existeix un accés en la banda sud, zona que queda fora del sondeig realitzat.

Tot i que el conjunt de materials ceràmics recuperats en els estrats d'obliteració de les escales construïdes al segle XIII no és massa abundant, la presència de tres fragments de ceràmiques vidrades decorades amb blau i reflex metàl·lic, una d'elles amb la típica rosa gòtica dels tallers valencians de Manises, ens permeten portar la datació d'aquesta remodelació a la segona meitat del XV. Datació que es reforça amb la similitud del tipus de paviment amb el documentat a la fase III del carrer Cavallers núm. 10, fase que data de la segona meitat del segle XV (GIL 1997, 15).

Aquest espai serà destruït i obliterat a la segona meitat del segle XVI, i en els estrats de destrucció s'han recuperat nombroses peces de la coberta amb volta d'arestes que cobria l'estança. Així doncs, les dates de construcció i destrucció d'aquest espai coincideixen amb les que les anotacions del llibre d'obra atribueixen a un dels arxius notariais, per tant molt probablement fou aquesta la seva funció. L'obra de l'arxiu s'estén des del 1442 fins al 1444 de manera ininterrompuda, i en els anys 1445, 1454, 1455 i 1457 encara apareixen pagaments per a obres de mobiliari, portes, finestres, panys, etc. (ACL, llibre d'obra, 1442, f. 147r, 148r, 151v, 152r/v, 153r/v, 154r/v; 1445, f. 24r/v, 1454, f. 20v i 21r; 1455, f. 26r i 1457, f. 18v, 31r). Al costat de l'arxiu consta que hi havia una latrina, que hi comunicava a través d'una porta. Curiosament, en el 1442 apareixen detallades les aportacions dels diferents membres de l'església a l'obra d'aquest arxiu (ACL, llibre d'obra, 1442, f. 147v i f. 148r).

La destrucció i obliteració d'aquest àmbit es produeix, com veurem més endavant, un cop s'ha finalitzat la construcció del nou arxiu notarial sobre la sala capítular l'any 1560 (ACL, llibre d'obra, 1560, f. 9r).

—Mitjan segle XV

L'any 1457 es va dur a terme una important remodelació de les dependències de les naus de Santa Maria l'Antiga i la Pia Almoïna. Concretament, el llibre d'obra d'aquell any diu:

"Despesa feta en desfer aquella paret migera que stan centre la casa de la Almoyna e Sancta Maria la Vella que mana lo honorable capítol que fos desfeta e que.n fosen fetes dues parets per partir les dites cases que que.n fosen fetes tres cases ço és la primer capella de Sancta Maria la Vella la seguona que fos la casa de l'Almoyna dels pobres la tercera que fos la casa del capítol (...)" (ACL, llibre d'obra, 1457, f. 26v).

Arqueològicament, hem documentat l'enderroc dels murs que separaven Santa Maria i la Pia Almoïna. La nova distribució de l'espai dona una major amplitud a la Pia Almoïna, que ara ocuparà, a més del seu espai original part de la nau de Santa Maria l'Antiga. Com hem vist, les dues naus presentaven trets arquitectònics diferents, com són l'amplada del mur de tancament nord i la cota del paviment. En desaparèixer els murs de divisió interna i unificar els espais seran necessàries una sèrie de remodelacions per tal d'homogeneïtzar l'espai.

En primer lloc s'adossa un mur contra la cara interior del mur de tancament sud de Santa Maria l'Antiga per aconseguir unificar l'alineació amb el de la Pia Almoïna. Aquest té una fonamentació escalonada feta amb blocs de pedra reaprofitats, que creiem que havien format part del mur original de tancament occidental de Santa Maria, enderrocat, ja que és on es troben els carreus amb restes de pintura mural i amb la inscripció de MCCXI, dels quals ja hem parlat anteriorment.

Un cop alineades les façanes s'hagué de remuntar el nivell del paviment de Santa Maria per posar-lo a la mateixa cota que el de la Pia Almoïna. De nou es va pavimentar amb lloses. Nivell que es mantindrà fins al moment de construcció de la casa d'exercicis i en el qual s'excavaran les tombes i criptes d'època moderna. El llibre d'obra recull les despeses per aquesta pavimentació (ACL, llibre d'obra, 1457, f. 31r).

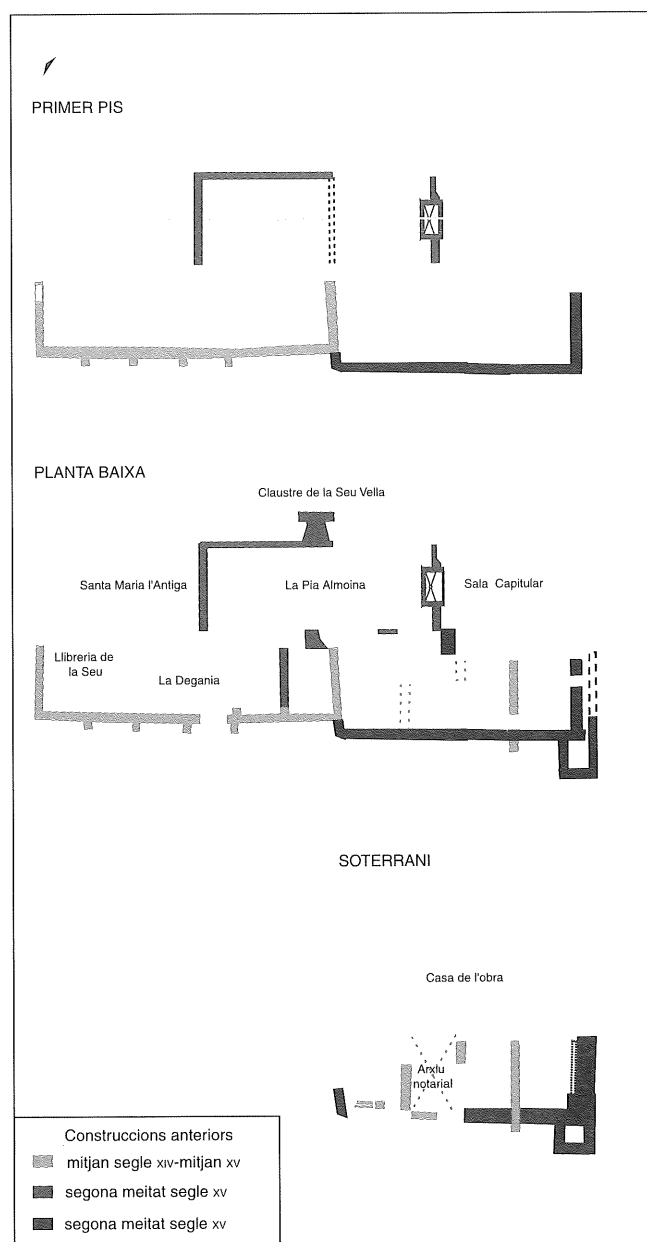

Fig. 18. Fases constructives documentades a la casa d'exercicis, segle XV.

No hem documentat físicament el nou mur de separació entre Santa Maria i la Pia Almoïna, però sabem on es localitzava ja que aquest es conserva almenys fins després de la guerra civil (GONZÁLEZ *et al.* 1998, 117 i BERGÓS 1928, s.p). Es pot apreciar com es trobava ubicat a l'extrem oriental del mur engruixit de Santa Maria l'Antiga i, com que no era massa ample, més que un mur de tancament l'hem de considerar com un mur de divisió interna. Desconeixem si la porta que comunicava els dos espais que apareix als plànols d'època moderna funcionava ja en el moment de la seva construcció o per contra s'obre al segle XIX, quan es realitza una subdivisió de la que fou capella de Santa Maria.

Aquestes obres de remodelació suposaren l'aparedament, amb blocs de pedra i sorra, de la primitiva porta de la Pia Almoïna que obria a la banda nord i la construcció de dos nous accessos, portes amb arcs de mig punt i dovelles, confrontades, obertes a cadascuna de les façanes, i centrades respecte a les noves dimensions de la Pia Almoïna. Obres recollides també al llibre d'obra (ACL, llibre d'obra, 1460, f. 21v/r).

La nova dependència de la Pia Almoïna només quedava il·luminada per una de les finestres de l'antiga nau de Santa Maria l'Antiga. Potser per aquesta raó es va obrir una gran finestra damunt de la porta del claustre, que ara apareix tapiada però de la qual se'n ressegueix el perfil en el mur per la banda del claustre. Aquesta obra, però, no consta entre les despeses d'aquest moment. Per tant, no en podem precisar la datació. Això no obstant, la seva forma en arc conopial és pròpia del gòtic del segle XV, per la qual cosa degué ser feta també en aquesta fase.

Una altra de les coses que està documentada és el bastiment i la cortina de l'altar de l'Almoïna, ja que dins d'aquesta estança hi havia una capella. Aquesta capella va ser cedida el 1477 a la confraria de Sant Salvador i a partir d'aquest moment aquesta dependència s'anomenarà així (SANAHUJA 1944, 103).

També consta en els llibres d'obra que es varen folrar les parets amb "fulla" (ACL, llibre d'obra, 1457, f. 30v), cosa que no sabem interpretar en què consistia, ni tampoc si això va afectar totes les parets o només

la nova mitgera i el pany de mur reengruixit del costat del claustre. En qualsevol cas, en la documentació de l'Almoïna, consultada i treballada per Pere Sanahuja consta que es varen reparar les pintures, si més no les inscripcions (SANAHUJA 1944, 103-104). Si tenim en compte aquesta notícia i el fet que en la fotografia de les pintures del mur septentrional aquestes cobreixen la porta tapiada d'arc rebaixat, la restauració de les pintures degué formar part de les obres que seguiren al 1457.

No hem trobat encara referències a obres en la sala capítular, però cal suposar que també se'n feren. Només hem trobat que el 1457, al mateix temps que es fan bancs per a l'Almoïna, també se'n fan per al capítol (A.C.L., llibre d'obra, 1457, f. 29r). I el frontis de la capella, amb decoració escultòrica, pertany al segle XV, i podria haver estat fet també en aquests moments.

—Segona meitat del segle XV

Totes les construccions que es conserven en alçada en el sector 4 foren majoritàriament bastides en la segona meitat del segle XV. Com va passar amb la construcció de la nau de la Pia Almoïna, aquest nou edifici ha de salvar el desnivell del terreny natural, però a diferència del que passà amb la nau bastida al segle XIV, la nova edificació va haver d'adaptar-se a estructures prèvies de les quals ens han arribat pocs vestigis. Així doncs, la nova construcció més que una edificació de nova planta sembla que el que fa es juxtaposar elements a les estructures anteriors per integrar-los en un únic espai.

En aquest sentit, la part inferior del mur de tancament nord d'aquesta nau, que presenta més gruix que el de la planta superior (1,20 m i 0,80, respectivament) s'adossa primer a les dues cares d'un mur orientat nord-sud de la fase anterior, del qual ja vam veure que no podíem dir res més. I més a l'est, a les construccions del segle XIII que posteriorment van ser reformades i on es va instal·lar un dels arxius notariaus. Finalment, es construeix la cantonada que tancava l'edifici adossant-se al mur de tancament oest de la degania, a la part

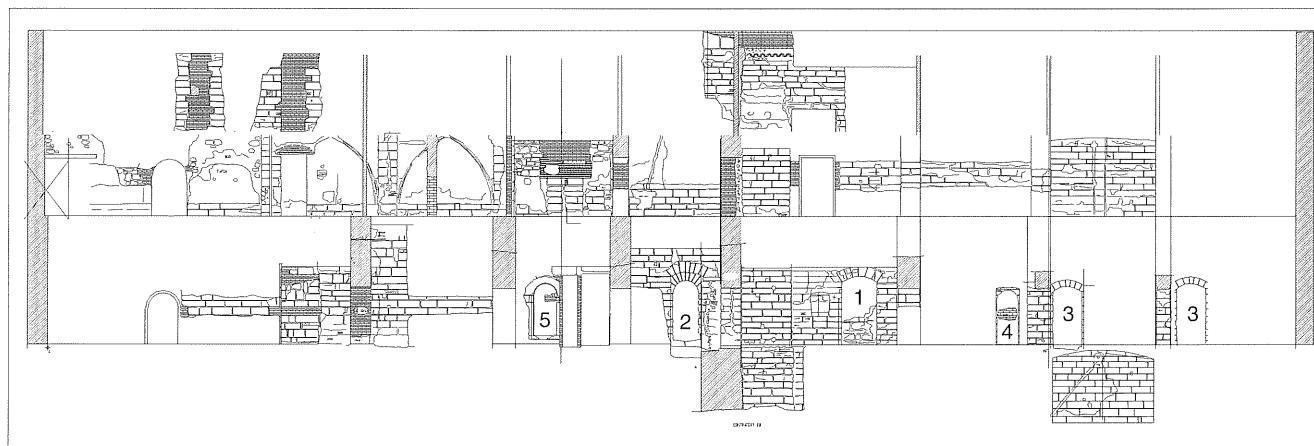

Fig. 19. Alçat dels murs de tancament nord, cara exterior, de les naus de Santa Maria l'Antiga, la Pia Almoïna i la sala capítular, on es poden observar les diverses portes de comunicació entre aquestes naus i la banda nord: 1. Porta original d'accés a la Pia Almoïna, tapiada l'any 1475. 2. Porta de la Pia Almoïna oberta l'any 1475. 3. Portes originals d'accés a la sala capítular. 4. Porta d'accés a la sala capítular oberta molt probablement la segona meitat del segle XV. 5. Porta d'accés a la Pia Almoïna oberta al segle XVI (MONCLÚS 1998).

superior i a les restes de la fonamentació de la nau de planta trapezoïdal que no foren arrasades en la fase precedent.

La part baixa de la façana nord, de la mateixa manera que va passar amb la casa de l'obra, quedà tapiada amb la construcció del baluard a mitjan segle XVII, però en el moment de ser bastida donava a nivell de carrer. La ubicació de les instal·lacions de calefacció no ha permès realitzar sondejos en aquesta zona i no hem pogut comprovar si l'arc rebaixat que es troba encaixat en el primer contrafort de la façana de la casa de l'obra és simplement un arc de descàrrega o, com sembla més lògic, es tracta d'un accés al carrer, que posteriorment fou tapiat. D'altra banda, sabem que aquesta nau es comunicava a nivell de la planta superior amb la sala capitular, a través de les dues portes que ja existien i una de nova oberta en aquests moments a l'extrem oriental del mur nord de la sala del capítol. Probablement aquesta porta és la que recull el llibre d'obra que fou oberta l'any 1449 (ACL, llibre d'obra, 1449, f. 23v).

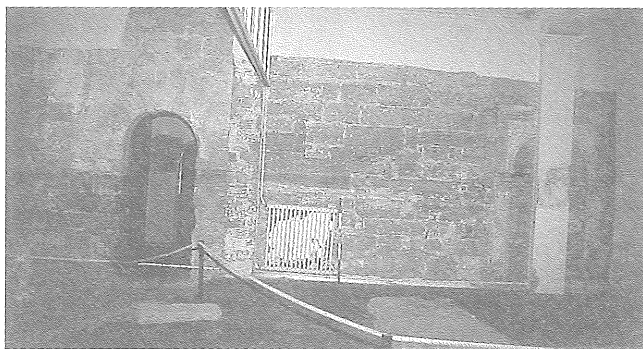

Fig. 20. Paret del menjador de la casa d'exercicis, que un cop repicada, va deixar a la vista part del parament interior dels murs de tancament nord de Santa Maria l'Antiga i la Pia Almonia i dues portes de comunicació amb la Degania. La de l'esquerra oberta l'any 1457 i la de la dreta al llarg del segle XVI.

En la façana nord s'obre la porta que donava accés a la balconada de la canonja, de la qual, i gràcies a un estudi dels fragments recuperats a la Seu Vella, es va poder reconstruir part de la seva morfologia (MACIÀ *et al.* 1994). Cal assenyalar, però, que més que una balconada es tracta d'un mirador ja que aquest espai s'aconsegueix endarrerint la línia de façana respecte a la part inferior del mur, que de la mateixa manera que passa amb el mur de tancament nord té una major amplada. A través d'aquesta "balconada" es podia accedir al claustre mitjançant un passadís del mur de tancament oest de la sala capitular.

La nau funciona a dos nivells com posa en evidència la porta amb motlures que fou oberta en el mur orientat nord-sud de la fase anterior, que configura una de les seves divisions internes. La cota de la porta decorada amb motlures ens marca el nivell d'ús d'aquesta planta uns 40 cm per sota de l'actual. Malauradament aquesta porta ha sofert grans desperfectes; la part nord fou repicada i la sud queda emmascarada per la construcció de la xemeneia de la calefacció.

Les característiques formals dels murs d'aquesta construcció es poden veure en aquells trams de les façanes nord i oest que no foren aplacats en les obres

dels anys cinquanta. Són blocs de pedra sorrenca ben escairats, amb una junta de morter de sorra i calç, i amb la presència esporàdica d'algun petit còdol a les juntes. Com passava amb la nau de la degania, la construcció d'una nova planta en època contemporània va suposar la destrucció de la coberta existent i per tant desconeixem el tipus de teulada que tindria aquesta construcció.

No sabem exactament quina funció tenien dins del conjunt de la canonja aquestes dependències. Lladonosa creia que aquí hi havia hagut la "casa dels entremesos" o àmbit en el qual es guardaven els materials i utensilis per a les representacions sacres (Passió, Colometa, Vestuaris, etc.) (LLADONOSA 1956, 84). També és anomenada "casa dels ninots". Desconeixem també quines dependències hi havia en el nivell actual de planta baixa, però creiem que devien ser importants atès el tractament que rep la façana occidental, si més no l'àmbit de la façana, separat de l'altre per un mur anterior que segueix funcionant, perpendicular a la sala capitular, en el primer contrafort, i que encara s'ha conservat, així com la porta adintellada en el costat més septentrional d'aquest mur, que comunicava amb l'àmbit contigu.

En l'estat actual de la investigació tampoc no podem definir la funcionalitat de la torre de planta quadrada localitzada a l'extrem nord-occidental d'aquesta edificació, a la qual s'hi accedida des de la balconada de la canonja. A tall d'hipòtesi, plantejem la possibilitat que aquesta tingués en el seu interior una escala que permetés la comunicació directa des de la "balconada" de la canonja amb el nivell de carrer.

Època moderna: segles XVI i XVII

Hem vist com en la centúria anterior ha quedat definida la morfologia dels edificis. A partir de l'època moderna, les obres que es realitzen en els diversos àmbits no n'afectaran l'estructuració bàsica sinó que les obres pivoten entorn de la construcció de divisions internes, tant horitzontals com verticals, i creació de nous accessos i comunicacions. Les obres més destacades estan vinculades a la construcció d'un nou arxiu i a la reforma de la sala capitular.

Ja hem advertit reiteradament de les dificultats per a identificar algunes de les dependències de la canonja, perquè els llibres d'obra només les esmenten i en detallen les despeses. I, precisament, les obres que es duen a terme els anys 1503 i 1504 a l'arxiu no les podem localitzar amb una total certesa. Això no obstant, comentaris que apareixen en els comptes de cap a mitjan segle XVI ens permeten sostenir amb força seguretat que, com a mínim a partir d'aquest moment, un dels arxius —o arxiu notarial o arxiu de les escriptures— es trobava a sobre de la sala capitular. Això és, l'àmbit més occidental del costat del claustre hauria estat dividit horitzontalment en dos nivells. I és també a mitjan segle XVI que podem afirmar-ho perquè és quan tenim documentada la construcció de la "volta del capítol" i de l'escala de cargol que pujava al nivell superior i que avui encara es conserva, al costat de la capella capitular.

Les obres documentades els anys 1503 i 1504 són de prou envergadura (s'hi utilitzen pedra, calç, sorra, rajoles i guix) i durada (ACL, llibre d'obra, f. 27r/v i

f. 28r/v, 1504, f. 20r/v i f. 21r/v) com per a suposar que no es tracta d'una simple reforma de l'arxiu existent, construït al segle xv, sinó que segurament se'n comença a construir un de nou. Una possibilitat és que es tractés del que més endavant identifiquem amb l'estança situada sobre la sala capitular, des de la qual s'hi construeix l'accés de pedra —potser durant un temps va funcionar-hi un accés diferent. Això no obstant, en els comptes relatius a aquesta obra no hi apareix cap indicació que permeti plantejar-ne una ubicació. L'única informació que se'ns dona és la de les obres corresponents a la "volta del perche del archiu o del passet de la privada", expressió que apareix en dues ocasions (ACL, llibre d'obra, 1505, f. 18r/v). Cal suposar que es refereix a la latrina.

Entre el 1546 i el 1560 es van dur a terme altres obres de reforma. Es treballa en la "volta del capítol" i en "l'obra de l'Arxiu" (ACL, llibre d'obra, 1546, f. 11v i 1560, f. 8v). En realitat és el mateix. Es tracta de la divisió horitzontal d'aquesta estança per a albergar l'arxiu notarial. Una volta que anava més amunt de l'actual sostre intermedi i del que arribà del període militar. El nivell el dona el rastre de la part superior de l'escala de cargol en el mur, ja que en abaixar el sostre es desmuntaren alguns graons. El 1546, les despeses es concreten només en el cost de l'extracció, el transport i la talla de la pedra per a la volta. I el 1547 és quan es degué construir, segons es pot deduir dels pagaments.

Els anys 1547, 1548 i 1549 es varen dedicar a la reforma de la sala capitular, ja que després de rebaixar-la d'alçada s'hagué d'arranjar totalment. En relació amb la volta que es construí, consten pagaments el mateix 1547 per "cloure y tancar les capelles que donen en lo capítol y per lo més avant li donen per creixer la volta del dit Capítol" (ACL, llibre d'obra, 1547, f. 16v). A partir d'això, cal interpretar que hi havia capelles obertes a la sala capitular, l'existència de les quals devia interferir amb la construcció de la volta intermèdia. Aquestes capelles no sembla que haguessin de trobar-se al mur meridional, ja que aquí ja hi havia dues capelles, però obertes cap a la banda del claustre. Més aviat, cal considerar la possibilitat que estiguessin obertes al mur septentrional, la morfologia del qual ens és mal coneguda, pels revestiments que presenta a ambdues bandes. Això no obstant, s'hi intueixen forats, tapiats posteriorment.

Es fa completament nova la porta de comunicació de la sala capitular amb el claustre. Una obra que fonamentalment es va fer el 1547, però que s'acabà el 1548. Hi participà el mestre Joan del Orio, i la imatge de la Mare de Déu que anava en la fornícula superior fou obra de Gil de Medina (COMPANYS, BALASCH 1991, 323-325). Aquesta nova portalada en devia substituir una d'anterior, segurament l'original de la primera meitat del segle xiv, quan es construí aquesta nau i s'acabà la galeria septentrional del claustre. L'anàlisi del mur del claustre corresponent a l'àmbit del capítol indica que la porta original de l'antiga nau de la Pia Almoina havia d'estar forçosament en el lloc de la de l'actual sala capitular, perquè la resta del mur de la banda del claustre està ocupat per capelles, la fàbrica de les quals sembla correspondre al moment de l'acabament de la construcció del claustre.

L'any 1549 es documenten diverses obres a la sala capitular: Es va fer un altar nou, es feren forats per assentar-hi un retaule —que no sabem si era nou o ja hi era abans d'aquestes reformes— (ACL, llibre d'obra, 1549 f. 13v i f. 14r), i es va pagar al pintor Joan Ximenis "per lo illuminar ho renovar la pintura de la capella de la Casa del Capítol" (ACL, llibre d'obra, 1549 f. 16 v). Aquestes pintures, doncs, no queda clar si són una renovació d'unes d'anteriors o una realització completament nova. El poc que es paga al pintor (80 sous), però, fa pensar que Joan Ximenis només degué arreglar els desperfectes segurament causats per l'obra de remodelació que s'havia dut a terme a l'interior de la sala capitular. Segui com sigui, i encara que en molt mal estat, aquestes pintures s'han conservat fragmentàriament i, de manera inexplicable, no han merescut l'atenció de cap estudiós fins molt recentment (BUTTÀ 1999). Al mur de la dreta hi ha un personatge que sembla masculí, amb un braç despullat i agenollat, que

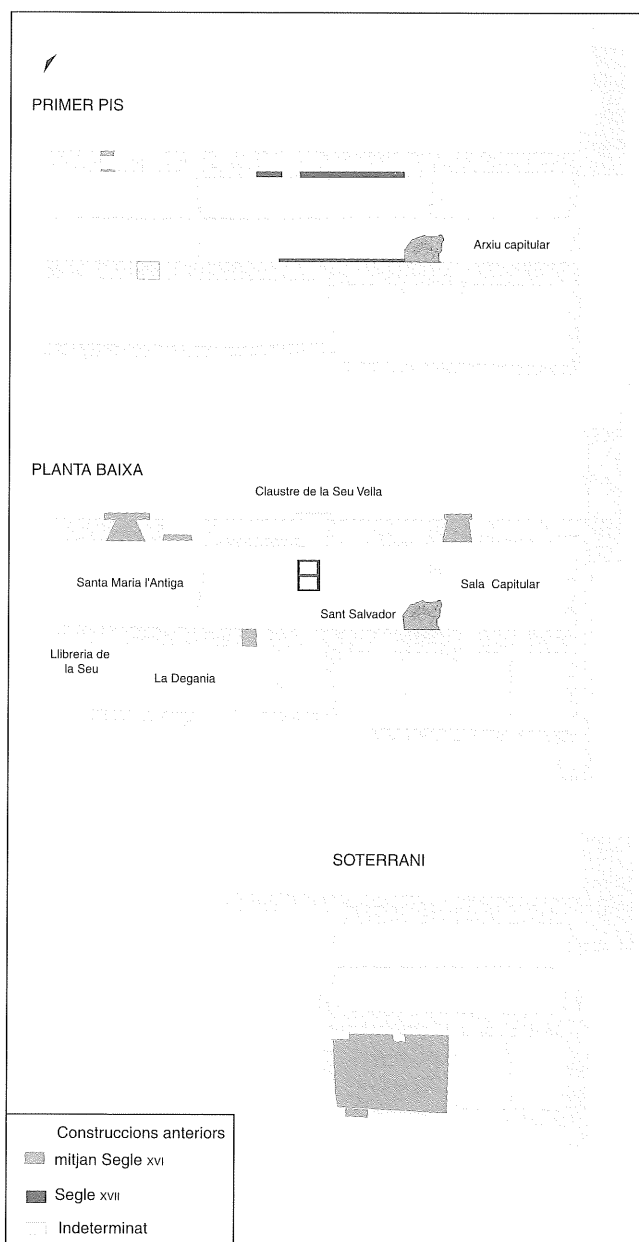

Fig. 21. Fases constructives documentades a la casa d'exercicis: època moderna anterior a l'ocupació militar.

podria tractar-se de sant Jeroni i l'aparició de la creu. Es tracta d'una figura que podria ser del segle xvi i que podria formar part de la remodelació de la capella que es documenta el 1511. A l'altra banda, al mur de l'esquerra, hi ha un personatge amb una creu que podria ser Crist, però amb l'aparença més habitual del ressuscitat, i que podria formar part d'una escena del *Noli me tangere*, si tenim en compte que la capella estava dedicada a la Magdalena (ALONSO GARCÍA 1979, 72) o bé alguna altra escena del cicle de sant Jeroni (BUTTÀ 1999). D'aquesta manera, ambdues escenes configurarien un programa iconogràfic a l'entorn de la idea de la penitència. En el cas d'aquesta segona escena, la figura de Crist, que és l'única que es pot distingir amb una certa claredat, sembla posterior i caldria datar-la ja a finals del segle xvi o principis del segle xvii, per les característiques estilístiques que presenta. Per tant, cal contemplar la possibilitat que les pintures de la capella haguessin estat novament reformades en el sis-cents. No hi ha, però, res definitiu. Cal una restauració molt acurada d'aquestes restes i potser es podran llegir una mica millor.

El mateix 1549 es va acabar l'interior de la sala capitular, amb la retirada de terra de l'interior, l'enrajolat, els pedrissos i la realització de nous bancs de fusta (ACL, llibre d'obra, 1549, f. 13v i 14r.) S'adquiriren dos tipus de rajoles diferents: 3.000 rajoles d'un tipus que no s'especifica i 2.700 rajoles de Manises, cosa que no sabem fins a quin punt pot voler significar que no només s'enrajolés el paviment, sinó potser també part dels murs. La veritat és que la diferència de preu fou considerable: les primeres costaren 150 sous, mentre que les de Manises costaren 453 sous (ACL, llibre d'obra, 1549, f. 15v). Si això hagués estat així, cal suposar que en l'enrajolat dels murs, encara que només hagués arribat a una certa alçada, aquests es degueren repicar, cosa que explicaria que en la sala capitular no s'haguessin conservat possibles pintures del segle xiv. Finalment, es reformaren les portes de l'armari que estava en aquesta estança i es feren el bastiment i l'encerat per a la finestra del capítol, que cal suposar que estava en el lloc de l'actual porta a la façana occidental. També es decora la nova coberta del capítol, amb peces de fusta "deu claus a les roses per a la Coberta de la Casa del Capítol" i el daurat d'aquests elements, que també s'encarrega al pintor Joan Ximenis (ACL, llibre d'obra, 1549, f. 16r).

L'altra obra important que s'endega al cap de pocs anys és el que es coneix en la documentació com el "*caragol del arxiu*", que es construeix entre 1558 i 1559 (ACL, llibre d'obra, 1558, f. 15r/v; 1559, f. 8r/v, 9r/v, 10 r/v, 11r/v, 13v, 15r/v). És una obra que, a més de conservar-se gairebé en la seva totalitat —tret de la coberta superior—, i que podem localitzar perfectament quan el 1559 es diu "del caragol que esta dins lo Capítol" (ACL, llibre d'obra, 1559, f. 15 r), apareix en els comptes completament detallada, fins i tot en el procés que se seguí en la seva construcció. Primer es començà l'escala de cargol, un cop ja se'n tingué gairebé la meitat es pogué fer la porta d'accés —anomenada portal de l'arxiu (ACL, llibre d'obra, 1558, f. 9v, 10r/v, 11r/v, 12v, 15r)— i, finalment, després d'acabar el cargol, es va fer el "cap del caragol" i es va cobrir. Aquesta última part és la que no s'ha conservat, ja que la divisió horitzontal es degué fer nova i més baixa,

segurament ja en època militar, per tal de donar més alçada a la planta superior, però n'han quedat les marques en el mur dels graons superiors desmuntats.

Els comptes també detallen les conseqüències d'aquesta obra. Així, d'una banda, el 1558 s'hagué d'enderrocar part de la paret mitgera de separació entre la sala capitular i la Pia Almoïna perquè la caixa de l'escala de cargol envaeix part de les dues dependències. I s'especifica la despesa de retirar "la runa de Sant Salvador del que havien enderrocat per asentar lo caregol" (ACL, llibre d'obra, 1558, f. 9v) —recordem que la capella de Sant Salvador es trobava dins de la Pia Almoïna i és el nom que rep aquesta dependència en aquests moments. D'altra banda, el 1559 s'hagueren de pagar jornals per a treure la runa que hi havia sobre la volta del capítol (ACL, llibre d'obra, 1559 f. 9v).

Els detalls de les despeses de 1559 i 1560 fan pensar que és el moment que s'acaba l'arxiu. En el primer d'aquests anys consta que es va enrajolar la coberta de l'arxiu i es va acabar el "cap del caragol" i es va dotar l'arxiu de mobiliari (ACL, llibre d'obra, 1559, f. 16r). I el 1560, com ja hem assenyalat anteriorment es va soterrar o cobrir de terra l'antic arxiu (ACL, llibre d'obra, 1560, f. 9r), la qual cosa fa pensar que el nou ja podia estar completament acabat.

Un altra obra important que es du a terme al segle xvi és la nova porta de Santa Maria l'Antiga, entre el 1559 i el 1562, data aquesta última que consta en la inscripció commemorativa de l'acabament de la portada. L'obra potser es va allargar en els anys següents, atès que el 1566 encara es paga per "treure les pedres que estaven al portal dels apòstols, tretes del portal de Santa Maria" (COMPANYS, BALASCH 1991, 327). El procés de construcció d'aquesta porta no consta en els llibres d'obra amb el mateix detall amb què es va registrar en el cas de la porta de la sala capitular. El motiu és que no era una empresa de la qual es feia càrrec l'obra de la seu, sinó que la va finançar la confraria de Santa Maria l'Antiga, la capella de la qual es trobava en aquest àmbit de la canònica. Per tant, s'ha suposat que la confraria tindria els seus propis llibres de comptes, on hi haurien quedat registrats els pagaments d'aquests treballs (COMPANYS, BALASCH 1991, 322-323). El que sí que consta en els llibres d'obra és l'autorització del capítol als confreres per a endegar aquesta obra. I és en aquest document (COMPANYS, BALASCH 1991, 326) on sembla clar que no es du a terme una reforma de la porta que fins llavors funcionava com a accés a aquest àmbit, sinó que se'n fa una de nova, en el lloc on hi havia la capella de Santa Cecília ("*ubi nunc est constructa dicta capellae Sanctae Ciciliae*") (COMPANYS, BALASCH 1991, 326). Això explica que al costat d'aquesta porta n'hi hagi una altra d'època medieval, que sembla força antiga. Avui, tot i que no és possible una anàlisi acurada d'aquest accés perquè conté els comptadors de la llum, sembla que es tracta d'una porta antiga. Però el document afegeix "*ubi nunc est portale vetus dictae capellae beatae Mariae*" (COMPANYS, BALASCH 1991, 326). Per tant, sembla com si en el segle xvi es conservés la memòria que el primer accés a Santa Maria l'Antiga havia estat situat en el lloc de la porta que es reforma en el cinc-cents, el qual potser va ser substituït entre els segles xiii i xv. Fet, però, que en l'estat actual d'ambdues portes no es pot corroborar. Tampoc no podem saber

SEPULTURA . D. M.
IULIN . ARCAS . PRES
BITERO . NAT/RAL . EL.
LUGAR . D. GAVAS . BE
NEFICIAD . EN . LA .
PNT . IGLESIA . Y . D .
LOS . SV A/O . 1611

SEPULTURA . DE . M(osen)/
IULIN . ARCAS . PRES/
BITERO . NATURAL . DEL/
LUGAR . DE . GAVAS . BE/
NEFICIADO . EN . LA/
P(rese)NT(e) . IGLESIA . Y . DE/
LOS . SUYos .]A—O . 1611

Sepultura de mosen Iulin Arcas, presbítero, natural del lugar de Gavas, beneficiado en la presente iglesia y de los suyos. Año 1611

HIC IACET IOA
NES BAP SALA
ET GASSOL HVIVS
SEDIS PORT OBIT
24 DECEM 1675
ET IOSEPH SALA
PRATER EIVSDEM
SEDIS BENEFICIAT.
VIVENS SIBI ET SVS
HOC CODIDT SEPVL
QVI CV IN VITA DI
LEXISSEN . EPOT
MORE NOLVI SE
PARARI . 1680

HIC IACET IOA/
NES BAP . SALA/
ET GASSOL HVIVS/
SEDIS PORT(i) OBIT/
24 DECEM(bri) 1675/
ET IOSEPH SALA/
PRA(e)TER EIVSDEM/
SEDIS BENEFICIAT ./
VIVENS SIBI ET SV(i)S/
HOC CO(n)DID(i)T SEPULA(rum)/
QVI CV(ics) IN VITA DI/
LEXISSEN(t) la[n]EPOT(itus)/
MOR(t)E NOLVI(t) SE/
PARAR[E] . 1680

Aquí jau Joan Baptista Sala i Gassol que a l'empara d'aquesta Seu morí el 24 de desembre de 1675 i Josep Sala, a més beneficiat de la mateixa Seu. Construï en vida aquest sepulcre per ell i pels seus, els quals l'havien estimat en vida, no volgué, en la mort, separar-se dels (seus) descendents.

Fig. 22. Làpides funeràries d'època moderna localitzades a la capella de Sant Salvador.

si aquesta primitiva porta a què es refereix el document és la de l'edifici del segle XII o la de la nau del segle XIII. També consta, i de manera clara, en els llibres d'obra que l'escultor a qui li va ser encarregada aquesta obra fou el prestigiós Jeroni Xanxo (COMPANYS, BALASCH 1991, 327; YEGUAS 1999).

Aquesta porta es fa a un nivell força inferior respecte de l'altra que obria a aquesta dependència, la qual cosa no és comprensible atès que hi ha molt poca distància entre ambdues. Creiem que l'explicació es troba en els diferents nivells que devia tenir el claustre. En efecte, la galeria oriental havia d'estar com a mínim un graó

Fig. 23. Tombes amb cripta que contenen enterraments múltiples d'època moderna. Per la seva construcció és va trencar parcialment la fonamentació del mur de tancament oest de la nau trapezoïdal.

més baixa que la galeria septentrional. Això és fàcilment visible en el nivell inferior dels murs de tancament del claustre i de les capelles, en els quals es veu clarament que el darrer carreu no era vist sinó que el paviment el cobria.

L'existència de la capella de Sant Salvador dins de l'espai que des de mitjan segle XV i fins aleshores havia ocupat la Pia Almoina, i el fet que Santa Maria l'Antiga manté la seva funció de capella, justifica la sèrie d'enterraments que hem localitzat en el sondeig 4. Tipològicament, hem identificat tres tipus d'inhumació: enterraments amb fossa simple excavada a la roca. Hem situat aquest enterrament en aquesta fase però tipològicament, tal com es documenta en altres necròpolis de la ciutat (Sant Martí o la porta de Fillols, (GALLART 1990 i GIL 1999, respectivament) aquest tipus d'enterraments tenen un dilatat període d'ús que va des del segle XIII fins a l'època moderna, i a més com que es troba excavats a la roca i coberts pel paviment de la casa d'exercicis no es pot establir cap tipus de relació estratigràfica que permeti acotar la seva datació. Per tant, exceptuant la primera fase (mitjan segle XII), poden correspondre a qualsevol de les fases establertes. Cap de les dues inhumacions documentades és conserva sencera, però es pot identificar la posició de l'individu, de decúbit supí, orientat est-oest amb el cap a orient.

El segon tipus d'enterrament correspon a enterraments amb làpides funeràries, de les quals n'hem localitzat dues. Una *in situ* que no va ser excavada i l'altra

dins d'un estrat modern que ocupava la part del sondeig on no es conservava el paviment original de Santa Maria. Però molt probablement la làpida correspongui a la llosa de coberta de la tomba amb fossa documentada a pocs metres. Les dues inscripcions són ja del segle XVII, l'una de 1611 i la segona de 1675-1680. La data de la segona làpida, que correspon a una inhumació doble, ens indica com en aquests espais continua desenvolupant-se el culte religiós després de la Guerra del Segadors, tot i que s'hagin iniciat les obres de fortificació del turó.

El darrer tipus d'enterrament és l'enterrament múltiple amb cripta. En la zona de l'actual menjador, antiga Pia Almoina i posterior capella de Sant Salvador, hem constatat l'existència de dues criptes, estructures de planta rectangular (d'1 m x 1,5) de més de dos metres de profunditat. Una saquejada i reblerta de restes de material constructiu i l'altra que encara conserva les inhumacions.

Aquesta segona tomba no ha estat excavada i per tant no podem precisar el nombre d'individus inhumats. A partir, doncs, d'un simple examen ocular es van poder identificar almenys les restes de quatre cranis, sense que això impliqui que el número de individus sigui molt més elevat, ja que la seva disposició que més aviat semblen abocats dins de la tomba, fa pensar en la superposició de varis individus.

Alguns d'aquests conserven encara restes de la roba, de la qual es va agafar una mostra per analitzar el teixit. Estudi que pot aportar dades per establir la datació de la inhumació, ja que la llosa que cobria la tomba no portava cap mena d'inscripció. En aquest sentit cal assenyalar que una primera aproximació del tipus de vestimenta sembla encaminar la datació cap al segle XVIII (informació facilitada per O. Uceda i M. E. Ribes).

Finalment pertany també a aquesta fase d'època moderna, anterior a l'ocupació militar, una decoració escultòrica conservada en el pis superior i part de la decoració pictòrica de la capella del capítol.

Pel que fa a la decoració escultòrica, que encara es troba amb una capa d'emblanquinat de calç que no va acabar de ser retirada quan es dugueren a terme les remodelacions en els anys cinquanta per adaptar el conjunt com a casa d'exercicis, és en realitat la part superior d'una decoració mural que devia ocupar tota l'alçada de l'àmbit central del costat del claustre, i que es va superposar a les pintures gòtiques, en aquella part que n'hi havia —la meitat occidental— de la Pia Almoina. És molt possible que es pugui identificar amb el permís que el 1683 obtingué la confraria de Sant Salvador, un cop retirat el material militar i la pólvora cap al castell, per a fer una cornisa ("han reconegut la cornisa de pedra volen derochar en la capella de Santa Maria, y ferne altre de ges no és dany ni perjudici pera la Igèsia ni paret de dita capella ans bé enbelliment") (BOSCH, ROIG 1991, 317 i nota 34).

De les pintures de la capella del capítol, tot i que de moment no hem localitzat documentació, cal suposar que es van fer reparacions en aquestes pintures, no sabem si després de la Guerra dels Segadors com en molts altres punts de la Seu Vella, o amb anterioritat. I és a aquesta fase que cal atribuir les pintures del mur esquerre de la capella (BUTTÀ 1999). Del 1602 consten despeses per la pintura d'aquesta capella. (ALONSO GARCÍA 1973, 275).

L'ocupació militar

—Segona meitat segle XVII-XVIII

L'ocupació militar del turó s'inicia l'any 1641 quan l'enginyer francès M. de San Pol projecta la construcció d'una ciutadella al seu cim, basada en un sistema de baluards defensius. El procés de fortificació comportarà la destrucció progressiva dels edificis i cases que configuraven el barri de la Suda. Aquest procés culmina al segle XVIII, quan la Seu Vella serà tancada al culte i convertida en caserna militar. La mateixa sort van córrer el palau reial de la Suda i els edificis que configuraven el conjunt de la canonja. Aquesta presència militar es perllongarà al llarg de dos segles i mig, durant els quals es van realitzar les obres necessàries per adaptar els edificis d'origen medieval a les noves necessitats castrenses.

La plana situada als voltants de la Seu fou tancada mitjançant un sistema de baluards situats en cada un dels extrems de la roca Mitjana (baluard del Rei, baluard de l'Assumpció, balcó de Pilat, baluard de Cantelmo). Aquest nou sistema de construcció intentava trencar el ritme de llargues i altes cortines (murs lineals), i les formes quadrades medievals, més susceptibles de destrucció per l'acció de l'artilleria.

Entre els anys 1644 i 1645, ja sota les ordres del nou governador, el general Gregorio Carballo de Brito, es va finalitzar la construcció del baluard que porta el seu nom. La construcció d'aquest baluard va suposar l'aparedament de l'única entrada d'accés a la nau inferior de la Pia Almoina, i, per tant, va ser necessari obrir nous llocs de pas. Es crea, doncs, una comunicació directa amb el claustre, obrint una porta al mur de tancament sud i excavant un petit túnel amb escales que deu tenir la boca d'entrada aproximadament davant la capella dels Sants Innocents, fet que no hem pogut comprovar ja que es troba actualment tapiada. També s'obre una altra porta a la façana nord, per on s'accedeix actualment a la nau inferior, i la que comunica amb el carrer, que en les obres dels anys cinquanta serà concebuda com a accés principal revestida amb un arc de mig punt, si bé en aquesta fase tenia el nivell del llindar més baix, a la mateixa cota que la nau inferior. No sabem si en aquesta fase existeix comunicació directa amb la planta baixa, ja que l'escala de la qual hem documentat la *imprompta* a l'extrem occidental del sector 3, no apareix reflectida a la planimetria fins a finals del segle XIX, (vegeu plànol de Ros, 1881 a GONZÁLEZ *et al.* 1998, 68).

Per permetre el desguàs de la zona es construeix una claveguera, feta amb maons i coberta amb volta, que neix davant la porta de la nau inferior, transcorre paral·lela a la façana oest dels edificis de la canonja i gira a ponent per desguassar fora del baluard.

La construcció del baluard va suposar la destrucció de bona part del carrer del Bonaire alt i un important rebaix de la cota del terreny natural, que originalment no podia diferir gaire de la documentada al llarg del sondeig 5. Creiem que és en aquest moment quan es folra amb blocs de pedra sorrenca la base dels contraforts exteriors de l'edifici que des de final del segle XIV havia albergat la degania.

La cota del rasant del baluard defensiu al mateix nivell de la porta del Apòstols coincideix amb el nivell del sòl de la balconada o mirador de la canonja, que

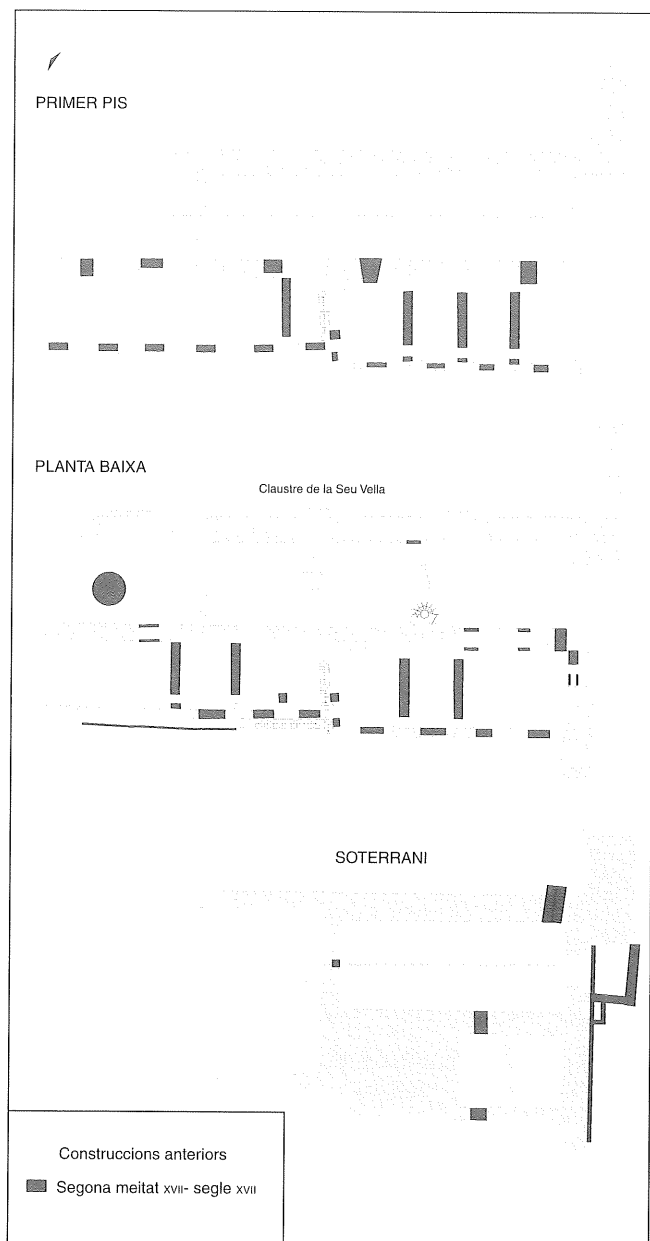

Fig. 24. Fases constructives documentades a la casa d'exercicis. Època moderna. Ocupació militar segona meitat segle xvii-segle xviii.

perdrà així la seva funció original, malgrat això sembla que aquest no serà enderrocat sinó que en l'adaptació de l'edifici a caserna militar serà incorporat a les estances militars i continuarà existint fins al segle xx (MACIÀ 1994, 11).

Aquestes obres d'adaptació de la Seu Vella i els edificis de la canonja als usos i funcions militars, es realitzaran en la segona meitat del segle xviii, i no afectaran gaire l'estructura bàsica dels edificis medievals, ja que estan encaminades a compartimentar els espais existents. Divisió que implica la creació d'una nova planta en tots els sectors i la subdivisió en àmbits més petits dels espais dels edificis de la banda nord.

Així podem observar com en l'ala septentrional es construeixen una sèrie de murs transversals orientats nord-sud, que creen un primer espai més gran a l'extrem oriental i set de més petits que aprofiten divisions preexistents. Segons el projecte de M. Marín de 1748, aquests foren utilitzats com a residència del governador (MARÍN 1748 a GONZÁLEZ *et al.* 1998, 32).

Els murs bastits en aquest moment presenten blocs d'un acabat poc acurat amb blocs de pedra de diferents mides, amb la presència d'elements reaprofitats i la intercalació d'alguna filada de maons. La circulació entre els diferents àmbits de les dues plantes es feia mitjançant portes amb dintell de fusta de 2,20 per 1 metre, localitzades a l'extrem nord dels murs, que tenen com a tret característic que la part interior de la llum no és recta sinó que presenta una petita inclinació, que fa que l'obertura sigui més gran en la part interior que en l'exterior. Aquesta característica ens ha permès identificar les finestres adintellades que foren obertes en la façana nord en aquesta època i que foren reformades fent-les més petites en les obres dels anys cinquanta.

L'accés directe des de l'exterior a la planta baixa és feia a través d'una porta localitzada a la façana nord, a la qual s'hi havia d'accedir per una escala que anava des de la cantonada que sobresurt fins al primer contra-

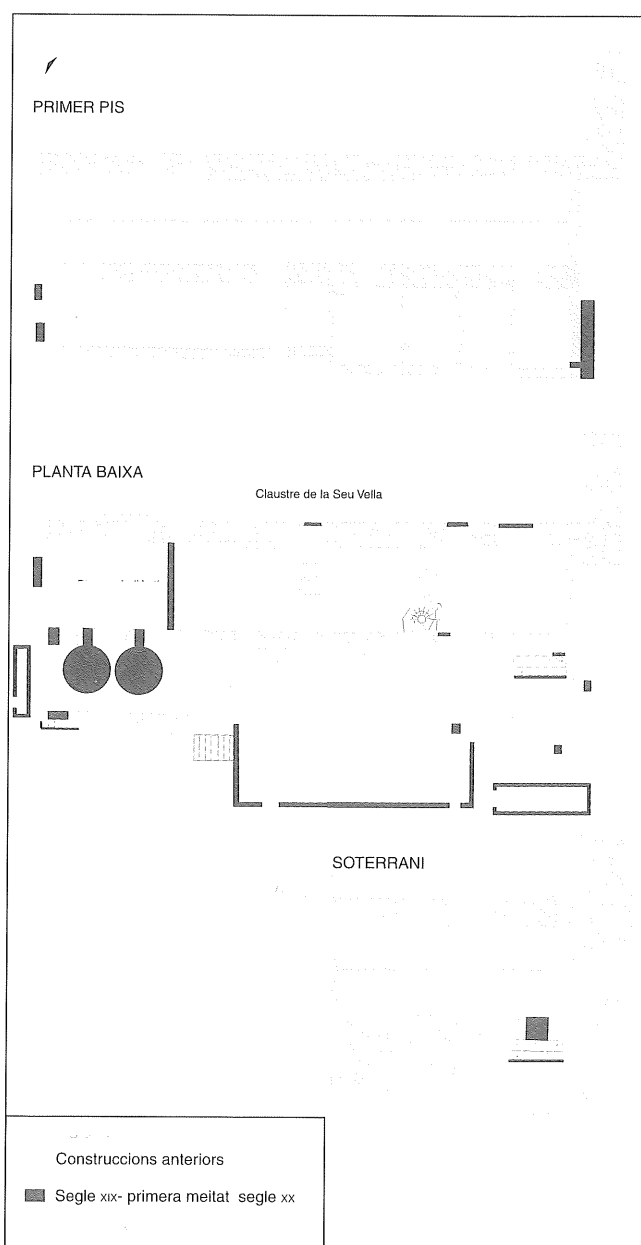

Fig. 25. Fases constructives documentades a la casa d'exercicis. Època contemporània. Ocupació militar: segle xix-primera meitat segle xx.

fort exterior. Aquestes dependències es comunicaven amb el claustre per les diferents portes obertes al mur de tancament nord de Santa Maria, la Pia Almoina i la sala capitular i d'altres que s'obren en aquest moment, com la localitzada a l'extrem més occidental de la sala capitular.

En les naus de la banda sud les obres d'adequació suposaren un major grau d'alteració dels edificis medievals en tant que la cota de construcció del primer pis va comportar la destrucció del nivell de l'arxiu situat sobre la sala capitular, l'arrasament de la part superior de l'escala de cargol, que permetia l'accés a l'esmentat arxiu, i la de la capella del capítol.

En el sondeig 9, es va documentar un pou de planta circular (d'1,50 m de diàmetre) excavat a la roca i amb dues úniques filades de blocs que la recobreixen, amb restes d'una coberta amb volta de maons, actualment es troba pràcticament reblert de runa, fet que no va permetre documentar-ne la profunditat. En l'es-

mentat plànol de 1748 aquesta estructura apareix sota el nom de pou de Louvigny.

D'altra banda, l'única comunicació documentada entre la planta baixa i el pis superior és l'empremta dels esglaons d'una escala localitzada a la cara interior del mur de tancament de la degania, cosa que no implica que no n'hi pogués existir més. Un cop al pis de dalt a la banda nord documentem l'existència del mateixos murs de divisió interna que a la planta baixa tot executant els dos situats a la banda oriental que foren enderrocats en el moment d'habilitar les habitacions de la casa d'exercicis. El sistema de circulació entre els diferents àmbits d'aquesta banda es fa igual que la planta baixa, paral·lel a la façana nord.

La construcció d'aquest segon pis implicà, a més de la ja esmentada destrucció del que fou arxiu de la Seu i l'escapçament de l'escala de cargol i de la capella de la sala del capítol fins l'alçada del nou nivell, l'obertura de diversos accessos que permeten la comunicació entre les estances de la banda sud i la nord. Accessos que s'han mantingut fins ara, més o menys reformats

Imbricades en els trams de tova, entre pilar i pilar, de la cara nord del mur de tancament septentrional de Santa Maria l'Antiga hem documentat una sèrie de maons d'època moderna que descriuen dues arcades de mig punt, que podrien haver format part de la teulada de l'edifici que fou la degania, sense que ho puguem corroborar ja que la construcció d'un segon pis en les obres dels anys cinquanta va destruir les cobertes existents.

Segle XIX-Primera meitat segle XX

Gràcies a la documentació gràfica recopilada, plantes i fotografies, podem associar a aquesta fase una sèrie de fets constructius dels quals no ens ha arribat evidència física, ja que foren enderrocats amb les obres dels anys cinquanta. Al plànol del conjunt de la Seu Vella de R. Ros datat l'any 1881 (GONZÁLEZ *et al.* 1998, 68) podem veure com perduren les divisions interiors establertes a la segona meitat del XVIII i com es tapien alguns dels accessos, com és el cas de les portes que comunicaven la sala capitular amb les dependències de l'ala nord, que configuren la morfologia actual.

A partir d'aquesta data, en totes les plantes consultades (GONZÁLEZ *et al.* 1998, 68 i 117, i BERGÓS 1928) apareixen representades dues estructures circulars localitzades a la part oriental de l'actual passadís, que tenien l'entrada excavada al mur de tancament nord de Santa Maria l'Antiga. Desconeixem la seva funcionalitat, i l'únic vestigi possiblement relacionat és la part d'un retall a la roca de poca profunditat i de tendència circular documentat al sondeig 2 que podria correspondre a la base d'una d'aquestes estructures, per tant sembla coherent pensar que eren construïdes d'obra.

En aquesta fase s'obre la capella claustral de l'Anunciació vers la sala capitular i es tapià la porta d'accés a la mateixa sala per la cara exterior. També podem observar com encara es manté la divisió entre Santa Maria i al Pia Almoina feta l'any 1457 i com es construeix un nou mur, orientat nord-sud, del qual hem localitzat un petit tram de la seva fonamentació en el sondeig 4, en la zona compresa entre l'actual

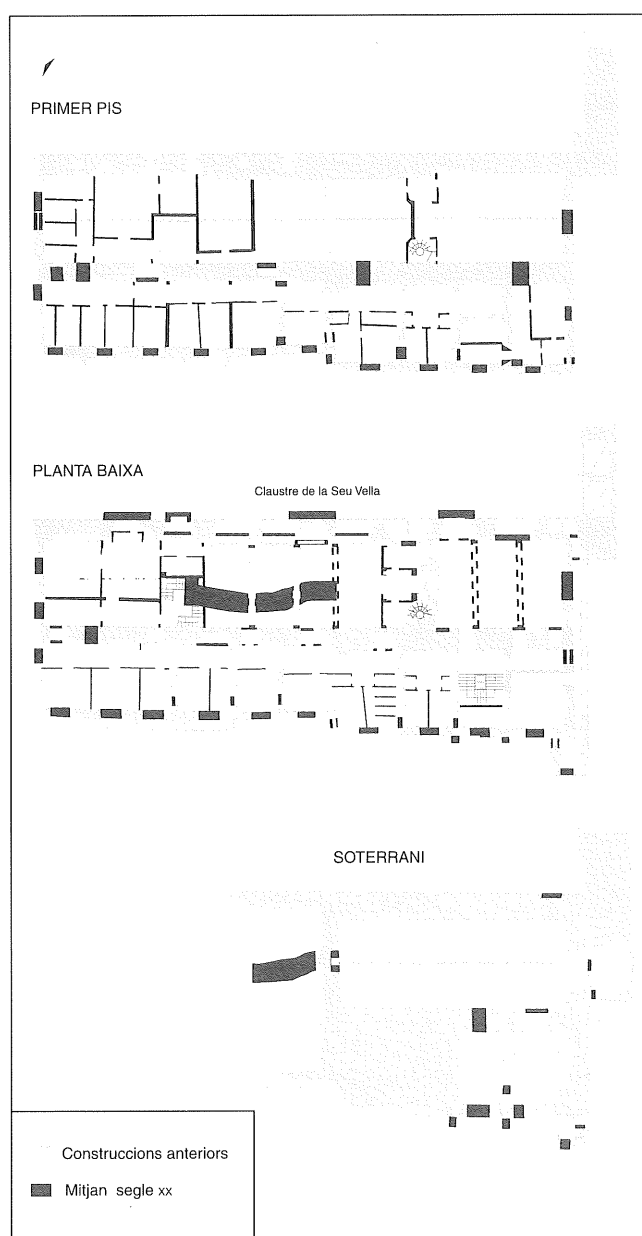

Fig. 26. Fases constructives documentades a la Casa d'Exercicis: Època contemporània. Casa d'Exercicis: segona meitat segle XX.

cuina i el menjador. Mur que divideix en dos l'espai de l'antiga capella de Santa Maria, el primer a la banda oriental relacionat amb les estructures circulars, i únic que conserva la sortida al claustre ja que la porta renaixentista de Santa Maria no es tapia, i el segon, de dimensions més reduïdes comunicat amb l'antiga Pia Almoina amb una porta oberta al mur de separació del segle xv amb Santa Maria.

Respecte als accessos amb l'exterior, es manté la porta a la façana nord localitzada després del quart contrafort i se n'obre una de nova a l'extrem oriental de la mateixa façana a la qual s'accedeix per un petit tram d'escala. A finals del segle xix encara es manté la capella de les Beneïdes Ànimes, adossada a la façana oriental, i per tant no hi ha cap porta en aquesta zona. Pel que fa a la comunicació vertical, únicament apareixen representades les escales que comunicaven la planta baixa amb la planta inferior, i amb la nau inferior amb l'obertura d'un accés al seu mur de tancament nord. I, per l'exterior, l'escala dins de la torre localitzada a l'angle nord-occidental que permetia una comunicació vertical entre la plataforma del baluard de Brito i el carrer inferior.

Aquesta distribució interna i els accessos es mantindran pràcticament igual fins a les obres d'adequació de la casa d'exercicis dels anys cinquanta, però gràcies

a la documentació fotogràfica recollida hem pogut observar com ja en el segle xx, segurament abans de la guerra civil, s'hi van adossar contra les façanes nord i est dels edificis de la canonja una sèrie de construccions, i com en la façana de ponent es construeix una terrassa a la qual s'accedeix des d'una porta oberta a l'extrem nord del mur occidental. Un cop desapareguda la capella de les Beneïdes Ànimes, s'adossa una d'aquestes construccions a la façana oriental i s'hi obre una porta, que dóna pas al primer àmbit de Santa Maria que en aquests moments és utilitzat com a estables. Posteriorment, segurament després de la guerra civil, es basteix una nova construcció adossada contra la façana nord, que eliminarà les escales que foren bastides al segle xviii, però l'accés es mantindrà ja que la coberta d'aquesta construcció és utilitzada com a plataforma de pas i es construeixen unes noves escales a la seva banda oriental. I, finalment, en un moment que no podem precisar, però anterior a les obres dels anys cinquanta, s'elimina el nivell superior que havia estat construït en l'adequació a caserna de mitjan segle xviii.

En aquesta darrera fase d'ús militar dels edificis medievals, principalment albergaren oficines de l'exèrcit, la sala de banderes i estances per a comandaments militars (LLADONOSA 1976, 301).

Fig. 27. Primers moments de les obres d'adequació de les construccions de la canonja com a casa d'exercicis. Vista de l'angle nord-est. Anys cinquanta (Arxiu Ferrant. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Lleida).

La casa d'exercicis: anys cinquanta

L'any 1948 s'inicia la desmilitarització del turó i amb ella el procés de recuperació del conjunt monumental de la Seu Vella, però els edificis medievals de Santa Maria l'Antiga, la Pia Almoina, la sala capitular i la resta de dependències de la canonja foren cedides a la diòcesi de Lleida per a la construcció d'una casa d'exercicis espirituals.

Les obres d'adequació dirigides per l'arquitecte diocesà de Lleida José Rodríguez Mijares s'iniciaren l'any 1952, sense l'aprovació prèvia del projecte per part de la Dirección General de Bellas Artes, com podem deduir de la carta que Alejandro Ferrant, arquitecte conservador de monuments de la zona de Llevant, escriu a l'arquitecte responsable de les obres, on li reclama l'esmentat projecte.

Malgrat els esforços realitzats, no hem pogut localitzar aquest projecte de construcció, que ens hagués pogut aportar una valuosa informació de l'estat de les construccions medievals abans de l'inici de les obres d'adequació. En aquest sentit, hem d'agrair la col·laboració del senyor F. Vilà, catedràtic d'art de la Universitat de Lleida, en la recerca de l'esmentat projecte. Malauradament, no l'hem pogut localitzar en cap dels arxius consultats (Diòcesi, Col·legi d'Arquitectes i Antic Arxiu de Zones Devastades). D'altra banda, els treballs arqueològics han detectat la major part de les obres realitzades en aquest projecte que no es van limitar a compartimentar els espais existents adaptant-los a les noves necessitats, sinó que van suposar-ne modificacions.

L'obertura de l'actual passadís paral·lel als murs de tancament nord de les naus amb volta, va significar el trencament sistemàtic de tots els murs transversals de les dependències de l'ala nord, tant en els murs d'època moderna com els medievals. Al mateix temps, es tapien totes les portes d'època militar que permetien la circulació per la banda nord, aprofitant-les per col·locar els lavabos de les habitacions. Les obres necessàries per a la instal·lació elèctrica, aigua i calefacció van suposar la realització de nombrosos regatills que afectaren els paraments medievals. La construcció de la xemeneia de la caldera de la calefacció adossada a la cara interior de façana nord al sector de ponent va emmascarar les restes d'una porta amb motllures del segle xv.

Novament es divideixen les naus en dos pisos i se n'aixeca un de nou a la banda septentrional, d'aparença pseudoromànica amb finestres geminades d'arc de mig punt. Es van construir dues escales, una que donava accés a tot l'edifici col·locada davant de la que havia de ser la porta principal, que a la pràctica fou poc utilitzada per quedar per sota del nivell d'ús quotidià, que també fou bastida amb un arc de mig punt, i l'altra a la nau de Santa Maria l'Antiga. S'anul·len, doncs, la resta de comunicacions verticals existents i es reconstrueix l'escala de cargol, que havia estat escapçada al segle XVIII, però no amb la seva alçada original, quan funcionava com a accés a l'arxiu capitular sinó adaptada al nivell sorgit de la nova divisió.

A l'interior de les naus, a més de la construcció de nombrosos envans de divisió interna, s'enderroquen el mur de tancament de Santa Maria bastit l'any 1457 i el mur de divisió de la capella construït al segle XIX.

Es tapien la majoria de portes que comunicaven les naus amb volta amb les dependències de la banda nord i se n'obren de noves, com l'actual porta del passadís vers la cuina.

Els murs de la major part de la casa d'exercicis són enguixats i en molts dels sectors hem documentat l'aplicació prèvia d'una capa de ciment molt dura i agressiva amb la pedra. D'altra banda, les pintures del segle XVI i XVII que cobreixen les parets de la capella de la sala capitular han sofert diverses agressions sense que sembli que hagin rebut cap tractament de consolidació.

No sabem com va afectar la nova pavimentació de la casa d'exercicis al paviment de les naus amb volta ja que desconeixem l'estat en què es trobava abans d'iniciar les obres, però hem d'assenyalar que almenys en la zona del menjador, és molt probable que es conservi part de l'enllosat del XV i de les tombes del segle XVII i, per sota el paviment, l'original de Santa Maria del segle XIII.

En la façana del claustre s'hi obren finestres en les diverses capelles i també es converteix en finestra la porta de la Pia Almoina oberta al segle XV, mentre que a la porta original de Santa Maria s'hi col·loquen els comptadors de llum de la Seu Vella. A l'altre extrem de la galeria nord del claustre, es recupera la porta de la sala capitular i s'obre de nou al claustre la capella de la Concepció amb la construcció d'una nova paret on s'hi col·loquen de forma arbitrària dues làpides funeràries. En la resta de façanes, s'eliminen les construccions adossades en la fase d'ocupació militar, s'aplaquen pedres a les zones on el parament presenta un major grau de degradació i s'obren les finestres, aprofitant en alguns casos les obertes en època militar, però reduint-ne l'amplada i foradant el mur en la part oriental de la façana nord on no n'hi havia de prèvies. Les portes d'accés d'aquesta façana són també convertides en finestres. A la façana de ponent s'elimina la terrassa existent i es tapia definitivament el pas de comunicació amb la capella dels Sants Innocents. Mentre que a la de ponent es tapien els accessos i les finestres existents i es construeixen els actuals.

La casa d'exercicis s'inaugura l'any 1954, i a partir d'aquesta data és ocupada per una comunitat de missioneres d'Acció Parroquial que van atendre la casa d'exercicis fins la seva marxa el juny de 1998. Durant aquest període, es realitzen obres de millora de la casa com el repintat de parets, es baixa el nivell del sostre, la instal·lació d'una nova caldera etc., obres que ja no afectaran l'estructura de l'edifici. Cal lamentar que en alguns trams es va realitzar un repicat dels murs força agressiu que va afectar sensiblement la superfície dels carreus, com el realitzat als espais dedicats a capella, és a dir el sector occidental de la planta superior de la nau bastida a inicis del segle XIV i l'habitació localitzada a la mateixa planta al costat oriental de la caixa d'escaleres.

La nau inferior amb coberta de volta de pedra tingué des d'aquest moment un caràcter marginal dins la funcionalitat de la casa d'exercicis i per tant queda al marge de qualsevol tipus d'obra de restauració. Gràcies a aquest fet és un dels pocs espais del conjunt del monument de la Seu Vella que no ha estat sotmès a cap tipus de restauració i, per tant, el seu parament conserva gran part del seu aspecte original.

Entre les poques obres realitzades en aquest espai destaca la construcció d'un túnel excavat a les margues que comunica la nau amb la cuina, la boca del qual trenca el mur de tancament est de la nau, i que en el seu recorregut va topar i trencar la base d'una cripta, similar a la documentada al sondeig 4 i que segurament contenia diverses inhumacions. També hem detectat la realització d'una mena de cala localitzada a l'extrem nord-occidental, que suposà l'excavació dels estrats d'obliteració d'època moderna, el trencament d'una part de la coberta de maons de la claveguera moderna a l'interior de la qual també s'hi va realitzar un petit sondeig i, finalment, el trencament amb mitjans mecànics d'una petita part de la fonamentació del contrafort del claustre per poder observar l'acuració o nínxol decoratiu que flanqueja la porta original de la nau.

Conclusions

La realització dels treballs arqueològics ha aportat una gran quantitat de dades sobre les construccions medievals emmascarades sota l'homogeneïtat de la casa d'exercicis. Per primer cop hem pogut identificar la morfologia original d'aquests edificis i establir la seva evolució constructiva. D'altra banda, la contrastació de les restes conservades amb la documentació recopilada en l'estudi historicoartístic permet interpretar aquesta evolució. No podem oblidar, però, que tant la intervenció arqueològica com l'estudi històric s'han fet a mena de sondejós i, per tant, la informació obtinguda, malgrat que permet establir conclusions globals, no deixa de ser en aquest sentit limitada i encara que hem pogut confirmar i desestimar hipòtesis, al mateix temps han quedat qüestions sense resoldre i s'han plantejat nous interrogants.

En l'indret que ocupa l'antiga casa d'exercicis, malgrat que no s'han trobat estructures anteriors a la reconquesta cristiana, s'hi ha documentat una seqüència estratigràfica amb materials d'època romana i andalusina que testimonien l'ocupació d'aquest sector del turó des del segle I aC. L'estructura més antiga de les trobades és una nau de planta trapezoidal, coneguda només a nivell de fonaments, que s'ha de datar a la segona meitat del segle XII, de la qual se'n desconeix la seva funció original.

Molt a finals del segle XII o en els primers anys del segle XIII es reforma aquest edifici amb la construcció d'una nau més estreta coberta amb volta de canó apuntada, amb sis finestres a la façana meridional i paviment de lloses de pedra, i molt probablement decorada amb pintures murals. Aquí estaríem ja davant de l'edifici de Santa Maria l'Antiga, conservat fins a l'actualitat. La resta de l'edifici de la banda nord degué seguir funcionant al llarg de tot el segle XIII, perquè també són del dos-cents unes estructures situades al seu costat occidental, però només conservades en el nivell més inferior i de les quals en desconeixem la seva funció.

Amb relació a aquestes construccions, que s'ha confirmat que s'han de datar en els segles XII i XIII, cal desestimar la hipòtesi de Lladonosa segons la qual aquí tindríem l'antiga mesquita, reconvertida en catedral pocs dies després de la conquesta de Lleida.

A finals del segle XIII o més probablement a inicis del segle XIV, i amb relació a la represa de les obres

de la galeria septentrional del claustre, es basteix una nova nau adossada a la façana occidental de Santa Maria l'Antiga, per la qual primer es va haver de construir una nau inferior per a salvar el desnivell del terreny i es va enderrocar el mur de tancament de la primera construcció del segle XII en la part que continuava més enllà de Santa Maria. Ambdues es varen cobrir amb volta de canó apuntada i contraforts a la façana septentrional. La nau inferior va funcionar, com a mínim des de finals del segle XIV, com a magatzem de materials de l'obra de la catedral i era anomenada "Casa de la Volta". La nau superior tenia una subdivisió interior que separava els àmbits que albergaven la Pia Almoina i la sala capitular.

L'acabament de les obres del claustre, la façana occidental i les voltes de creueria, afectaren en diferents punts les construccions ja existents de la canonja. En destaquen, a la nau de Santa Maria l'Antiga, la incidència de dos dels nervis, juntament amb el reengruiximent del mur occidental de l'església, que va tapiar sengles finestres, i la construcció del pilar nord-occidental del claustre, va fer variar l'amplada de l'última capella, a l'extrem oest de la sala capitular. Per tant, la nau de l'Almoina i la sala capitular és sensiblement anterior a l'acabament de les obres de construcció del claustre.

Només la sala capitular creiem que obria al claustre, en canvi, en el mur nord hi havia tres portes, una a la Pia Almoina i dues al capítol. Això fa pensar que adossades a aquest costat hi havia altres dependències, aixecades també sobre estructures inferiors, part de les quals hem datat en el segle XIII. Els coneixements actuals encara no permeten, però, identificar-ne les funcions. I tampoc no en tenim evidències materials, probablement perquè van ser reformades en els segles posteriors.

En el segle XV es van fer reformes molt importants a tot el conjunt d'edificacions. En primer lloc, es van compartimentar de manera diferent les dependències de la banda del claustre. Es va enderrocar la separació entre Santa Maria l'Antiga i la Pia Almoina i es va construir un nou mur de tancament més cap a orient, engrandint aquesta segona i fent més petita Santa Maria. Això va comportar un sobreaixecament del nivell de paviment de l'Almoina, el reengruiximent del mur meridional que hi quedava incorporat per arreglar-lo amb l'anterior, l'aparedament de la porta de l'Almoina, l'obertura d'una porta de comunicació amb el claustre i d'una altra al mur nord davant per davant de la primera, així com una restauració de les pintures. La separació de l'Almoina i la sala capitular també es va reformar, amb una nova capella i el seu corresponent frontis per la banda del capítol.

En segon lloc, encara que segurament abans que les obres que acabem d'esmentar, es va construir de nou l'edifici adossat a la cara nord de Santa Maria l'Antiga, que devia albergar la degania, a la qual s'hi va obrir una porta de comunicació amb el carrer. També al llarg del segle XV, es va traslladar la llibreria de la Seu a les dependències de la degania.

En tercer lloc, a mitjan del quatre-cents, es va construir l'arxiu notarial, tot aprofitant part de les estructures inferiors del segle XIII a la banda nord de la Casa de la Volta. Cal suposar, a més, que es van reformar les estructures superiors, al costat nord de l'Almoina i la sala capitular, que van culminar amb una balconada

amb rica decoració escultòrica a la seva façana occidental. Aquesta balconada, en realitat, comunicava amb un passadís en la façana de la sala capitular, que permetia l'accés al claustre a través de la capella dels Innocents.

A partir del segle *xvi*, sembla que no hi hagué modificacions substancials de les estructures precedents. L'antiga Pia Almoina, des del darrer quart del segle *xv* albergava la capella de Sant Salvador, de la confraria d'aquest nom. Les obres fonamentals del cinc-cents es concreten en l'obertura d'una nova porta de comunicació amb el claustre a Santa Maria l'Antiga —més centrada respecte de les noves dimensions d'aquesta capella des de les reformes del segle *xv*—, que va comportar l'aparellament de l'original; una nova decoració per a la porta del capítol cap al claustre; i una reforma de la sala capitular, arran d'una divisió horitzontal d'aquest espai per a ubicar-hi a la part superior el nou arxiu notarial. Aquesta darrera intervenció va suposar la construcció d'una escala de cargol d'accés a aquest arxiu, així com el soterrament de l'antic.

En el segle *xvii* les obres ja són realment menors i les habituals de manteniment, així com les reparacions que es derivaren de l'ocupació militar de la guerra dels segadors. Hem documentat només la decoració escultòrica en els murs nord i sud de la capella de Sant Salvador, de la qual en queden les parts superiors —la resta va desaparèixer amb l'arrencament de les pintures gòtiques—, part de les pintures a la capella de la sala capitular i unes tombes a Sant Salvador, que segurament només són una mostra de les que es conserven per sota de l'actual paviment i que confirmen la funció de culte que tenia aquest espai. Cal no oblidar tampoc les primeres obres de fortificació a la façana occidental de tot el conjunt de la Seu Vella, que van comportar l'aparellament de la porta d'accés des del carrer de la nau de la Casa de la Volta a causa de la construcció del baluard de l'Assumpció. Això segurament va motivar l'obertura d'una escala d'accés al claustre, en l'angle sud-oest d'aquesta nau inferior.

En el segle *xviii*, els edificis de la canonja, juntament amb tot el conjunt de la Seu Vella, es van adaptar a la seva nova funció de caserna militar. Les intervencions més importants van consistir en una compartimentació de l'espai que va suposar també nous nivells. Es va fer

una nova divisió horitzontal de tots els àmbits i que a la sala capitular va suposar la destrucció del nivell original de l'arxiu notarial i va produir l'escapçament de l'escala de cargol i de la part superior de la capella del capítol. També es va construir un pou, excavat a les margues a l'interior de Santa Maria, que és esmentat com a pou de Louvigny. A les construccions del costat nord de la sala capitular s'hi bastiren tota una sèrie de murs transversals per adaptar-les com a residència del governador militar. Totes aquestes reformes van anar acompanyades de noves portes i finestres i l'aparellament d'altres obertures.

Aquesta ocupació militar es va mantenir fins a finals dels anys quaranta del segle *xx*. Al llarg d'aquest període s'hi van introduir noves reformes, amb escales d'accés, nous pous, la construcció d'edificacions adossades a la façana nord i est, etc.

A l'entorn de 1950, es va redactar el projecte que va comportar noves reformes per adaptar les edificacions a la seva nova funció de casa d'exercicis espirituals, dependent del bisbat. Aquestes reformes no només varen significar una nova divisió dels espais, sinó que afectaren de manera important les estructures medievals. Així, l'obertura del nou passadís paral·lel a la façana nord de les naus amb coberta amb volta va suposar el trencament sistemàtic de tots els murs transversals, tant dels bastits en època moderna com dels que formaven part de les antigues dependències medievals de la canonja. Es tornà a dividir l'espai en dues plantes i se'n va crear una de nova, amb un marcat caràcter pseudohistòric, presidit per finestres geminades d'arc de mig punt, a les construccions del costat nord. Així doncs, les obres d'adequació van suposar, sobretot, una important modificació volumètrica de les construccions medievals.

Les conclusions d'aquesta primera aproximació historicoarqueològica poden servir com a base de la futura recuperació d'aquest edifici i la seva integració al conjunt monumental de la Seu Vella.

Isabel Gil Gabernet

Secció d'Arqueologia de l'Ajuntament de Lleida

Immaculada Lorés Otzet

Professora titular d'Història de l'Art de la Universitat de Lleida

Bibliografia

ABAD LARROY 1979

F. Abad Larroy, «El culto divino en la Seo Antigua de Lérida», *Ilerda*, XL, 17-56.

AINAUD DE LASARTE 1979

J. Ainaud de Lasarte, «La historia de las pinturas de la Seu Vella. Deben estar expuestas en su lugar original», *La Mañana*, 29 de maig, 5-7.

ALCOY 1991

R. Alcoy, «La pintura de la Seu Vella de Lleida de l'italianisme al gòtic internacional» a *Actes del Congrés de la Seu Vella. (Lleida 6-9 de març)*, Lleida, 119-133.

ALONSO GARCÍA 1976

G. Alonso García, *Los maestros de la "Seu Vella de Lleida" y sus colaboradores*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.

ALONSO GARCÍA 1979

G. Alonso García, «Capillas, altares, imágenes, capellanías, presbiteriados y beneficios de la Seu Vella de Lleida desde su fundación hasta su cierre», *Ilerda*, XL, Lleida, 57-88.

BANGO TORVISO 1991

I. Bango Torviso, «La catedral de Lleida. De la actualización de una vieja tipología templaria, conservadurismos y manierismos de su fábrica», a *Actes del Congrés de la Seu Vella. (Lleida 6-9 de març)*, Lleida, 29-37.

BERTRAN I ROIGÉ 1979

P. Bertran i Roigé, «El menjador de l'Almoina de la catedral de Lleida. Notes sobre l'alimentació dels pobres lleidatans al 1338», *Ilerda*, XL, Lleida, 89-124.

BOSCH I ROIG 1991

J. Bosch i Ballbona, A. Roig i Torrentó, «Paisatge després de la tempesta: la memòria de l'art del segle XVII a la Seu Vella» a *Actes del Congrés de la Seu Vella (Lleida 6-9 de març)*, Lleida, 311-320.

BUTTÀ 1999

L. Buttà, «Pintures murals de la capella de la sala capitular de la Seu Vella de Lleida», *Seu Vella*, 1, 95-102.

CATÀLEG 1993

Museu Diocesà de Lleida. Catàleg, Lleida, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.

CATLLAR-ARMENGOL 1987

B. Catllar i P. Armengol, *Atlas de Lleida (segles XVII-XX)*, Lleida.

COMPANY I CLIMENT, BALASCH 1991

X. Company i Climent, M. E. Balasch i Pijoan, «Documents sobre les portades clàssiques de la Seu Vella» a *Actes del Congrés de la Seu Vella. (Lleida 6-9 de març)*, Lleida, 21-327.

CONEJO 1999

A. Conejo da Pena, «L'almoina del claustre de la Seu Vella de Lleida», *Seu Vella*, 1, 103-146.

CORBELLA *et al.* 1991

A. Corbella, J. R. González, J. Tarragona i J. I. Rodríguez: «El pòrtic dels Apòstols de la Seu Vella de Lleida» a *Actes del Congrés de la Seu Vella (Lleida 6-9 de març)*, Lleida, 247-252.

ESPAÑOL 1991

F. Español, «La catedral de Lleida: Arquitectura y escultura trecentistas» a *Actes del Congrés de la Seu Vella (Lleida 6-9 de març)*, Lleida, 181-213.

FERRANT VÁZQUEZ 1956

A. Ferrant Vázquez, «Sobre la restauración de la vieja Seo de Lérida», a *Ciudad*, maig, Lleida, 60-61.

FRESQUET, SOLSONA 1993

J. Fresquet, E. Solsona, *Pla Director de la Seu Vella de Lleida*, Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Direcció General de Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.

GALLART *et al.* 1991

J. Gallart, J. Giralt, J. M. Miró i E. Vives, *L'excavació de l'església de Sant Martí de Lleida*, Monografies d'Arqueologia Urbana, 3, Lleida, Ajuntament de Lleida.

GALLART 1993

J. Gallart, «Prospeccions arqueològiques» a J. FRESQUET i E. SOLSONA (redactors), *Pla director de la Seu Vella de Lleida*, Lleida, Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Direcció General de Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya, 90-125.

GALLART *et al.* 1995-1996

J. Gallart, I. Lorés, M. Macià i J. L. Ribes, «L'arquitectura de la Seu Vella de Lleida: Evolució de la capçalera» a *Lambard. Estudis d'art medieval*, volum VIII, Barcelona.

GIL *et al.* 1995

I. Gil, A. Lorient i X. PAYÀ, *Memòria de la intervenció de la Suda. INT-30*, inèdit.

GIL i PAYÀ 1995

I. Gil i X. Payà, *Memòria de la intervenció INT-48 Turó: vessant sud-est*, inèdit.

GIL i PAYÀ 1995

I. Gil i X. Payà, *Memòria de la intervenció INT-32. Antiga Caserna de Cavalleria*, inèdit.

GIL i PAYÀ 1996

I. Gil i X. Payà, *Memòria de la intervenció INT-49 Turó: Vessant nord-est*, inèdit.

GIL i PAYÀ 1996

I. Gil i X. Payà, *Memòria de la intervenció INT-52 Turó: Contraguàrdia de la Reina*, inèdit.

GIL 1997

I. Gil, *Informe-memòria INT-76. Carrer Cavallers, núm. 10*, inèdit.

GIL 1998

I. Gil, «Intervenció arqueològica a la Porta dels Fillols de la Seu Vella de Lleida (I)» a *La porta del lleó. Butlletí de l'Associació Amics de la Seu Vella de Lleida*, 1, Lleida.

GIL 1998

I. Gil, «Intervenció arqueològica a la porta dels Fillols de la Seu Vella de Lleida (II)» a *La porta del lleó. Butlletí de l'Associació Amics de la Seu Vella de Lleida*, 2, Lleida.

GONZALO *et al.* 1997

J. L. Gonzalo, A. Ribes, O. Uceda, *Els setges de Lleida. 1644-1647*, col·l. Itirida, 1, Lleida, Ajuntament de Lleida.

GUDIOL RICART 1956

J. Gudiol Ricart, «Las pinturas murales de la Catedral de Lérida», a *Ciudad*, maig, Lleida, 65-66.

LLADONOSA 1956

J. Lladonosa Pujol, «Dependencias y anejos de la Seo Antigua» a *Ciudad*, maig, Lleida, 83-84.

LLADONOSA 1961-78

J. Lladonosa Pujol, *Las calles y plazas de Lérida a través de su historia*, 5 vols. (vol. I, 1961; vol. II, 1963; vol. III, 1970; vol. IV, 1976; vol. V, 1978), Lleida.

LLADONOSA 1970

J. Lladonosa Pujol, «Santa Maria l'Antiga i la primitiva Canonja de Lleida (1149-1278)», a *Miscel·lània Històrica Catalana. Homenatge al Pare Jaume Finestres, Historiador de Poblet (†1769)*, Scriptorium Populeti, 3, Abadia de Poblet, 85-136.

LLADONOSA 1972-74

J. Lladonosa Pujol, *Història de Lleida*, 2 vols., Tàrrrega.

LORÉS, GIL 1999

I. Lorés i Oztet, I. Gil i Gabernet, «L'antiga canonja de la Seu Vella de Lleida: noves aportacions a l'evolució arquitectònica del conjunt dels seus edificis», *Seu Vella*, 1, 15-93.

YEGUAS 1999

J. Yeguas i Gassó, «Sobre Joan de Sobralde i Jeroni Xanxo, autors de les portades renaixentistes del claustre de la Seu Vella de Lleida», *Seu Vella*, 1, 147-179.